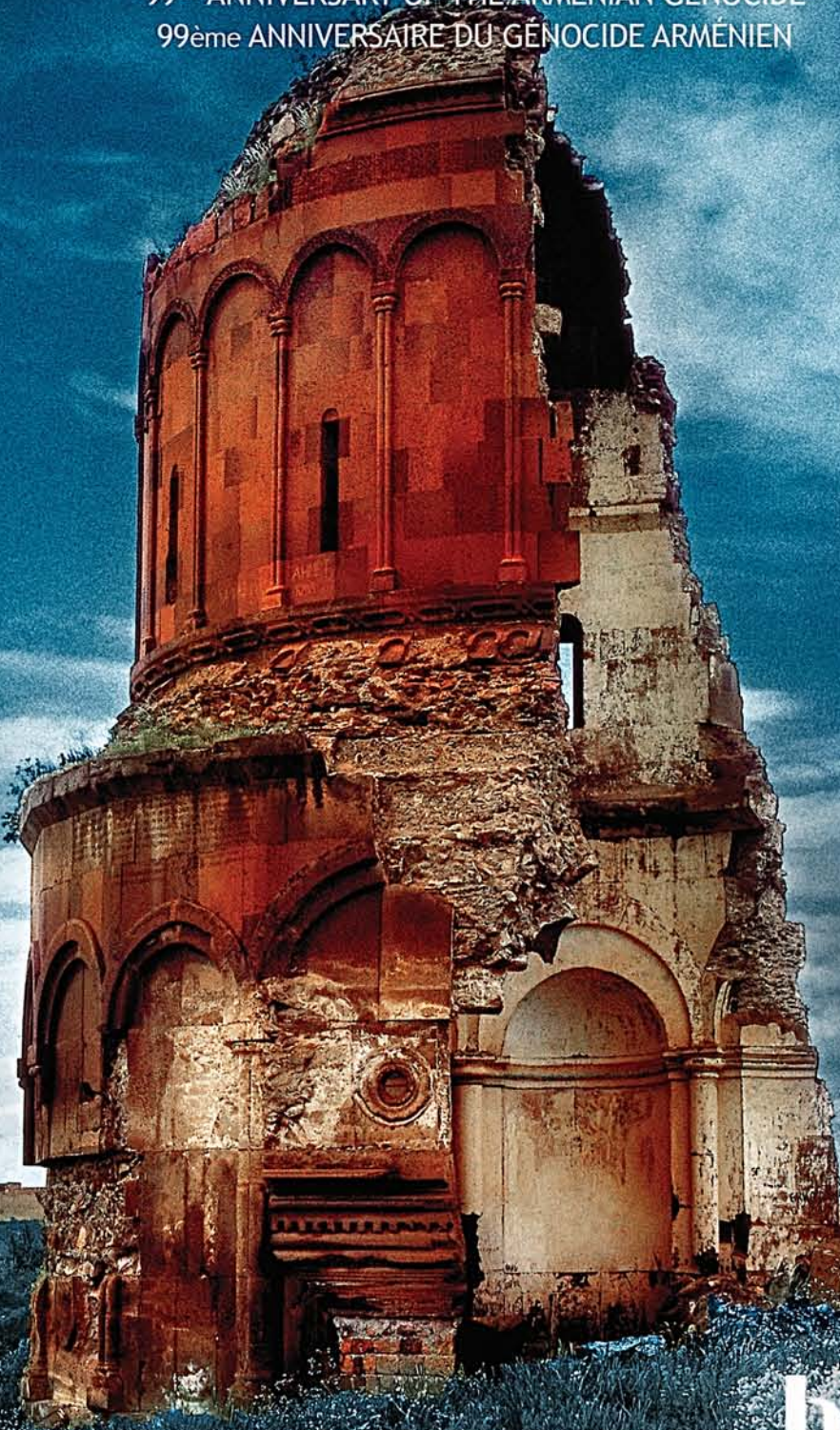

Հորիզոն

ԱՊՐԻԼ 2014 | APRIL 2014 | AVRIL 2014

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 99-ԱՄԵՆԱԿԻ ԲԱՑԱՌԻԿ
99th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
99ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDÉ ARMÉNIEN

horizon

Pharmacie Nelly, Tania Kanou et Seta Marachian

AFFILIÉE À

JEAN COUTU

SETA MARACHIAN

Pharmacienne-Propriétaire

Հայերէն կը խօսինք

5855, boul. Gouin ouest

Cartierville (Québec) H4J 1E5

Tél.: (514) 334-8641 • Fax: (514) 334-6909

Հայ մասնագետներ տրամադրուած՝ հոգալու ձեր բոլոր կարիքները
Կը պատրաստենք ձեր բոլոր դեղագիրները, նոյնիսկ ուրիշ դեղարաններէ

Տարեցներու համար յատուկ 10% զեղչ (բացառեալ դեղերը)

Vaccination contre la grippe saisonnière **Service professionnel et personnalisé**

- **Infirmière sur place tous les mercredis**
- **Conseils sur le diabète:** lecteur de glycémie, alimentation, exercice
- **Analyses sanguines:** bilan lipidique complet (cholestérol), glycémie (taux de sucre)
- **Injections et vaccinations**
- **Vérification de la tension artérielle, moniteur de tension artérielle (24h)**
- **Conseils sur les produits orthopédiques** (cannes, marchettes)

Livraison et cueillette de prescription gratuites
de Montréal et Laval

Ouvert 7 jours/7 soirs de 9h à 22h

NELLY, TANIA KANOU

Pharmaciennes-Propriétaires

237, Côte Vertu, MTL
Tél.: (514) 331-2134

740, Côte Vertu, MTL
Tél.: (514) 744-2555

475, Côte Vertu, MTL
Tél.: (514) 744-0203

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Պահանջատիրության ոգորումը բարեյաջող աւարտին հասցնելու ի խնդիր

Հայկական Յեղասպանութեան 100-ամեակի սեմին, հայ ժողովուրդի եւ անոր քաղաքական բոլոր հոսանքներուն դիմաց դրուած է թրքական կողմի օրըստօրէ ծաւալող հակաքարոզչական գործընթացը:

Անցնող տարիներուն, յստակօրէն սկսաւ ուրուագծուիլ թրքական կողմի հակաքարոզչական պայքարի մարտավարութիւնը, որուն անմիջական նեցուկն ու սատարողը կը հանդիսանան Պաքուի իշխանութիւնները: Արդարեւ, վերջին տասնամեակին, Անգարայի կողմէ ընդհանրացան պատմութեան նենգափոխման նպատակաուղղուած գիտաժողովներն ու պատմական կեղծիքներու վրայ հիմնուած ուսումնասիրութիւններու հրատարակումները: Այլ գետնի վրայ, շարունակուեցան Հայկական Յեղասպանութեան իրաւական հարցերուն շուրջ հարցականներ ու շփոթ յառաջացնելու միտումով՝ միջազգային իրաւական ատեաններու սեղանին վրայ հարցը օրակարգի վերածելու թրքական իշխանութեանց հետեւողական փորձերը:

Այս զարգացումներուն լոյսին տակ, անկիւնադարձային այս արարին, անհրաժեշտ է ճշդել նաեւ պահանջատիրութեան գծով հայ ազգի յառաջիկայ ռազմավարութիւնը: Յեղասպանութեան ճանաչման անմիջականօրէն կապուած է հատուցման հարցը, որ իրողութեան մէջ իրաւագրկուած հայ ժողովուրդի արդարութեան վերականգնման յաջորդ հանգրուանն է: Յեղասպանութեան առնչուող նիւթական եւ բարոյական հատուցման ենթախնդիր յաջորդ հանգրուանը հողային պահանջատիրութեան խնդիրն է:

21-րդ դարու հայ նորահաս սերունդի ազգային գիտակցութեան մէջ պէտք է ամբօրէն դրոշմուի այն հասկացողութիւնը, որ Արեւմտահայաստանը հայրենասիրական երգերու կամ դասագիրքերու շրջագծէն դուրս՝ շնչող ու ապրող իրականութիւն է: Նոյնպէս՝ հայութեան վտարանդի զանգուածներու Արեւմտահայաստան վերադարձը հայ ժողովուրդի

դի վաղուան պատմական առաքելութիւնն է, ազգային գերագոյն ծրագիրն է:

Պահանջատիրութեան գծով հայութեան կազմակերպման հրամայականը առաջնահերթ մտասեւեռում պէտք է դառնայ հայ քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւններուն եւ համախմբումներուն համար: Այս ուղղութեամբ անհրաժեշտ պիտի ըլլայ Սփիւռքի ու հայրենի պետական մակարդակի վրայ կատարուելիք աշխատանքներու եւ առաջադրանքներու կազմակերպման համակարգումը՝ Հայ Դատի համահայկական զօրաշարժի առաւելագոյն արդիւնաւէտութիւնը ապահովելու համար:

Պէտք է ազգովին գիտակցինք, որ Հայ Դատի յաղթանակով, ոչ միայն տիրացած կ'ըլլանք մեր անժամանցելի իրաւունքներուն, այլեւ հաստատ հիմերու վրայ կ'ամրագրենք մեր պետութիւնը, կ'երաշխաւորենք հայրենիքի անվտանգութիւնը ու վերստին կը կերտենք հայ ժողովուրդի յաղթական պատմական երթը:

Մեր պարտքն է կանգուն եւ անխորտակ պահել դիմադրականութեան եւ գոյատեւելիութեան պատուարները, մինչեւ որ հաստատուի արդարութիւնը:

Նման մարտահրաւէրներու դիմաց, հայ ժողովուրդը ընկրկելու փորձութեան ենթարկուելու շոյալութիւնը չունի: Պահանջուածը հայութեան բոլոր հատուածներու հաւաքագրումն է պատնէշներուն դիմաց, որպէսզի սասունցիներու, վանցիներու, մուսալեռցիներու եւ մշեցիներու շառաւիղները՝ մենք, մեր անժամանցելի իրաւունքներուն տիրանալու ճանապարհին՝ կանգուն եւ անխորտակ պահենք մեր գոյատեւելիութեան պատուարները, մինչեւ որ հաստատուի արդարութիւնը, մինչեւ որ պատմական իր բնօրրանին վրայ ազատօրէն ապրի հայութիւնը:

«ՀՈՐԻԶՈՆ»

Բովանդակութիւն - Contents - sommaire

Հատուցման օրակարգի հրամայականը, էջ 2
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան

Յեղասպանութեան եւ ՀԱՅՐԵՆՀԱՆՄԱՆ 100-ԱՄԵԱԿԻ ՍԵՄԻՆ, էջ 6
Յակոբ Պալեան

Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս Ապրիլ 24-ը դարձաւ Մեծ Եղեռնի զոհերու ոգեկոչման օր, էջ 9

Այո կամ ոչ, բայց երբեք՝ թերեւս..., էջ 10
Վրէժ-Արմէն Արթիմեան

100-ամեակի խոհեր, էջ 12
Միհրան Քիւրտոյիլեան

ԼԱ ԻԼԱՆ ԻԼԼԱ ԱԼԼԱՆ..., էջ 15
Արամ Հայկազ

Հայ որբերը 1915-ից մինչեւ 2007, էջ 16
Այշէ Հիւր

U. SUYGUTU EYEBENİNE İZİTİ YULU, էջ 19

The Ontology of Genocide Against Minorities in the Ottoman Empire, page 22
By Henry Theriault

Genocide Encyclopedias and the Armenian Genocide, page 25
By Alan Whitehorn

Fire and Sword at Kessab, page 27

The Benefits and Challenges of Genocide Education, page 29
By Raffi Sarkissian

Rapport secret sur les massacres d'Arménie, page 31

Chronologie sommaire du génocide arménien, page 32

Կողքի լուսանկարը՝ Վազգէն Տէկիրմէնթաշի, Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՑՈՒՆԱՅԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒՄԻՆ Հատուցման Օրակարգի Հրամայականը

«... ժամանակն է որ մեր դատի հետապնդման աշխատանքներուն մէջ շեշտը դրուի հատուցման վրայ» Արամ Ա.

Հայոց Յեղասպանութեան Հարիւրամեակին ընդառաջ, կարծես թէ ձեւաւորուած է ազգային համախոհութիւն մը Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը Ոճիրին միջազգային ճանաչման հանգրուանէն՝ հատուցման հանգրուան տեղափոխելու շուրջ: Հարիւրամեակը, այլ խօսքով, աշխատանքային նոր դաշտ մը կը բանայ: Սակայն այդ դաշտը, այն ինչ պիտի կոչենք հատուցման հանգրուան, կազմաւորուած չէ: Ոչ ալ նոր հանգրուանը կը նշանակէ թէ ճանաչման ուղղութեամբ ճիշդերը այլեւս պիտի դադրին, կամ կորսնցնեն իրենց կարեւորութիւնը:

Երկար ժամանակ տիրապետեց հայկական պահանջատիրութիւնը ուղղահայեաց գործընթացի մը տրամաբանութեամբ ընկալելու հասկացողութիւն մը, որուն համաձայն ճանաչում եւ հատուցում ժամանակագրականօրէն իրերայաջորդէ հանգրուաններ պէտք է ըլլային: Նոյն տրամաբանութեամբ կ'ընկալուէին հողահաւաք եւ հայահաւաք հասկացողութիւնները, որոնք կարելի է ենթադրել, հատուցման հանգրուանի ենթաթեքստեր կը համարուէին: Այդ ձեւով է որ Սփիւռքի պատմական զարգացումը կը հասնէր իր դրական աւարտին՝ հայրենադարձութիւն, եւ կը շրջանցուէր ձուլման եւ «ճերմակ ջարդ»ի թակարդը:

Այս պատումը, որ, ինչ խօսք, սփիւռքեան երեք սերունդի հայապահպանումը ապահովեց, Հայաստանի անկախացման անակնկալ իրադարձութեամբ կորսնցուց ինքնութեան ընկերային կառուցման գործօնի իր ուժը: Փիլիսոփայական իմաստով, արդիականութեան ամէն մեծ պատումներուն նման, իննիսունական թուականներուն մտաւ ճշնաթամային փոշ, որ, իր կարգին, կրնար կամ յաւերժանանալ որպէս յետ-ճանաչում, որպէս սփիւռքեան Յետարդիականութիւն, կամ ալ «ճգնաժամ» յղացքի հասկացողութեան ներդրելը՝ հինի աւարտի գիտակցութեան եւ նորի կառուցման առաջնորդելը: Հարիւրամեակէն տարի մը առաջ գրողոյ այս տողերու առաջադրած գլխաւոր գաղափարը՝ հատուցման օրակարգին անցնելու համախոհութեան գոյութեան ենթադրութիւնը կը հիմնուի այն փաստարկելի համոզումին վրայ, որ հայկական պահանջատիրութիւնը կրցած է գերազանցել յետ-ճանաչման ճգնաժամը եւ, հետեւաբար, հայ քաղաքական մտածողութիւնը կրնայ յառաջընթաց արձանագրել եւ շրջանցել լճացման թակարդը: Ընդէ է, քաղաքական պայքարի այս հանգրուանին դեռեւս ճանաչում-հատուցում եւ, «քաղաքականապէս ճիշդ» ըլլալու համար, հաշտեցում, տրամաբանութիւնը տակաւին հանրային ելոյթներուն մէջ պիտի շարունակուի, որովհետեւ հիմնականօրէն անոր պարզացումը տրամաբանութիւնը կը հեշտացնէ որոշումներու կայացումը, հանրային կարծիքին ուղղուած յայտարարութիւններու ընկալումը եւ, ընդհանրապէս, քաղաքական աշխատանքի յատուկ գործնական քայլերու ի խնդիր փոխ-գի-

շումային նախաձեռնութիւնները: Աւելի՛ն, այնքան ատեն որ թրքական, եւ անոր ռազմավարական գինակից ատրպէյ-ճանական, ժխտողականութիւնը շարունակուի՝ ճանաչման հրամայականը որոշ տեղեր եւ որոշ չափով անխուսափելիօրէն պիտի դրուի: Ի դէպ, հարկ է նշել, որ նոյնիսկ Հայ Դատի սկզբնական հանգրուանին երբ գերխնդիր էր Յեղասպանութեան շուրջ միջազգային լուծութեան վերացումը, եւ ուրեմն շեշտը կը դրուէր ճանաչման հրամայականին վրայ, հատուցման, աւելի կոնկրետ՝ հողային պահանջատիրութեան, հեռանկարը երբեք չէր անտեսուած: Կը մնայ որ այն ժամանակներուն կը դժուարանար անոր օրակարգի վերածումը, այսինքն՝ անոր իրականացման համար տարբեր ծրագրերներու յղացումը եւ որովհետեւ մոռացման դէմ պայքարը եւ ճանաչումը պարտադրաբար առաջնահերթային էին, եւ որովհետեւ հատուցումը, հողային պահանջատիրութեան հիմնական հասկացողութեամբ, չէր կրնար միայն ոչ-պետական ճիշդերով առաջ տարուիլ, առնուազն այդպէս էր համատարած համոզումը:

Այսօր ալ հատուցման օրակարգը չէ կազմաւորուած տակաւին: Ոչ ալ, ինչպէս երբեմն երեւակայութեան ուժ կը տրուի, օր մը փաստաթուղթ մը պիտի ստորագրուի յստակօրէն բանաձեւելով հատուցման օրակարգը: Բայց կարելի է բնութագրել եւ վերլուծել արդէն իրականացող ներազգային քաղաքական-հասարակական գործընթացներ, որոնք իրենց բնոյթով տինամիք են, անխուսափելիօրէն ուշադիր արտաքին գործօններուն եւ որոշ չափով ենթակայ անոնց ազդեցութեան, գործընթացներ որոնք երբեմն գիրար կրնան հակասել, բայց բոլորն ալ նպատակաւորուած դէպի պահանջատիրական հատուցում: Ահա այդ օրակարգի կազմաւորման համար հարիւրամեակի ընդառաջ գլխաւոր մարտահրաւէրը այս իրարմէ անջատ, ինքնավար, ոմանք ազգային իմաստով ինքնորոյն, ուրիշներ ոչ այնքան յստակ նպատակներով, գործընթացներու համակարգումն է, անշուշտ՝ այնքան որքան որ անոնց տինամիքան թոյլ կու տայ, այնքան որքան կարելի է համակարգում առաջացնել: Իտէլականօրէն այդ մէկը պետութեան պարտականութիւնը պէտք է ըլլար, բայց գիտենք որ սփիւռքեան գոյափիճակով յատկանշուող հաւաքականութիւններուն համար ազգային հիմնախնդիրներու լուծումը բացարձակապէս պետութեան վստահիլը ոչ միայն անհնար է այլ նաեւ ռիսկային: Այլ խօսք, Հայաստանը դեռեւս չունի այն «հզօր պետութիւնը» որ կարենայ թէկուզ եւ փորձել նման հեղեմնային նախաձեռնութիւն:

Կը մնայ որ երբ պետութիւնը չէզոք մնայ հատուցման հարցով, երբ «պետական մտածողութիւնը» ձեւաւորուի երեսուն հազար քառակուսի քիլոմետր տարածքի մը մէջ ի մտի ունենալով այն երկու միլիոն քաղաքացիները, որոնք գլոբալ շուկայի «Հայաստան» բրենտի սահմաններուն մէջ

կ'ապրին սոցիալական տարվիներով տրամաբանութեամբ կամ որպէս գիշատիչ օլիկարք կամ ալ որպէս իր գոյութիւնը օրէ օր քաշքրտկող իննիստունին տոկոս, կը բազմանան հատուցումը գուտ գումարային չափանիշով սահմանելու ենթակայական նախաձեռնութիւնները իրենց կասկածելի արդիւնաւէտութեամբ: Եւ արդեօք այդ մէկը չէր որ պատահեցաւ երբ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի վարչակարգն ու ՀՀԾ-ի օրգանական մտաւորականները փորձեցին նշօլիբերալիզմի գոյներով հաստատագրել այդ պետական մտածողութեան «թշուաութիւնը» - փոխ առնելով Պաքուսի Փիլիսոփայութեան Թշուաութիւնը գործին Մարքսին որակաւորումը- որուն որպէս հետեւանք, Միացեալ Նահանգներու ատեաններու մէջ բազմացան Յեղասպանութեան զոհերու ժառանգորդներուն դիմումները ապահովագրական ընկերութիւններու թէ դրամատուններու՝ իրենց նախնիներու ներմուծած գումարներուն վերատիրանալու համար: Նախաձեռնութիւնը, ինչ խօսք, Յեղասպանութեան հարցը ուղարկութեան կեդրոն բերաւ: Յոյց տուաւ նաեւ որ առանց պետութեան կարելի է հատուցման դիմել եւ դատեր շահի: Բայց նման տիպի նախաձեռնութիւններ նաեւ հատուցումը անձնականացնելու եւ, աւելի վտանգաւոր, լոկ գումարային հաշուարկով սահմանելու ռիսկին առաջ դրին: Այլ խօսքով կրնան առաջադրել որ հատուցման հարցը բառացիօրէն ճշդուած «արեան գին»ի վճարումով կրնայ փակուիլ: Եւ եթէ պատահէր, որ ՀՀԾ-ական պետական մտածողութեան թշուաութեան հետեւումով այսպէս կոչուած «Փութիպոլային դիւանագիտութեան» թշուաութիւնը ինքզինք ամրագրէր եւ Յեղասպանութեան հիմնահարցը ինար հայ-թրքական երկրորդ փրոթոքոլին թակարդը, այդ պարագային, թերեւ նոյնիսկ Հայաստան-Սփիւռք խզումի ենթախորքով, հատուցման օրակարգը բացառապէս սփիւռքեան նախաձեռնութիւն պիտի մնար, պիտի ըլլային իրարմէ անջատ եւ կարճաժամկէտ նպատակներ հետապնդող ծրագիրներ, բայց ոչ մէկ ճիշդ անոնց համակարգման համար ի գործ պիտի դրուէր:

Բարեբախտաբար ազգային գործընթացները ցոյց տուին որ հայ քաղաքական մտածողութիւնը կրնայ աւելին ըլլալ քան այդ գոյթ թշուաութիւնները: Պէտք է խոստովանել նաեւ որ նոյնիսկ ցեղասպան պետութիւնը օգնեց, որ հայկական պահանջատիրութիւնը աւելի հեշտաբար դուրս գար ճանաչման փակուղիէն: Օգնեց՝ Յեղասպանութիւնը ժխտելու իր յամառութեամբ, միջազգային յարաբերութիւններու այնպիսի ոլորտի մը մէջ, ուր էթնիկական մաքրագործումներու, մարդկութեան դէմ ոճիրներու, պետական ասարեկութեանց եւ ցեղասպանութիւններու հին թէ նոր երեւոյթներու բազմացումը զանգուածային լրատուական միջոցներու մէջ «յոգնածութեան» հոգեվիճակ մը կրնար ստեղծել: Ի մասնաւորի, երբ այդ «յոգնածութեան» թակարդը ճանաչման գործընթացի մէջ իրականացած ամէն յաջողութեան անկիւնադարձին կը յայտնուէր որպէս յաջորդ քայլի հարցադրում: ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Ենթա-յանձնախումբի 1985-ի Ուիթթէրի տեղեկագրէն մինչեւ Եւրոխորհրդարանի բանաձեւը երկու տարի յետոյ եւ զանազան երկիրներու մէջ անցած Յեղասպանութեան ճանաչման օրէնքները, նշելու համար միայն ամենայատկանշական իրագործումները, անխուսափելիօրէն կը յանգէին, գիտակցաբար կամ ոչ բանաձեւուած «եւ հիմա ի՞նչ» հարցումին: Ոչ-պետական միջոցներով առաջ տարուած աշխատանքները այնքան ժամանակ, նիւթական յատկացում եւ գործելակերպի փորձառութեան կուտակում կը պահանջէին որ ամէն ղոյզն յառաջխաղացք քաղաքական հրամայականի եւ ոլորտի փոփոխութեան իմաստով կրնար հիասթափեցնէ կամ ալ հինի

կրկնութեան տանիլ: Առանց տակաւին անդրադառնալու այդ ճիշդութեան վերջին պահու ճախողութեան պատճառած յուսալքումներու վտանգին, ամէն ինչ ծայրէն սկսելու ծանր աշխատանքի ապաքաղաքանքին: Եթէ չըլլար Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման պայքարի ճանապարհին արձանագրուած ամէն յաջողութեան յաջորդած թրքական ժխտողականութիւնը միշտ աւելի բուռն եւ աւելի յամառ, այդ փոքր յաջողութիւնները կրնային եւ Սփիւռքին տալ ինքնաբաւարարութեան զգացումը եւ անով ալ արդարացնել «յոգնածութեան» յետոյ «հանգիստ»ի անհրաժեշտութիւնը:

Այդ «յոգնածութիւնը» կրնար նաեւ ցեղասպանութիւններու հիմնախնդիրներու լուծումը հասարակացնել, պարզացնել, վերածել (Հաննա) Արեւմտեան բանաձեւումով «պանալիթէ»ի մը: Պաղ Պատերազմի աւարտով 1990-ական թուականներուն երբ համատարած էր աւելի խաղաղ ու բարգաւաճ համաշխարհային հասարակարգի մը համոզումը, երբ Խորհրդային Միութեան փլուզումը ստեղծած էր այն խաբկանքը որ կարելի էր եւ պէտք էր անցեալի վրայէն գիծ քաշել եւ նայիլ դէպի առաջ, դէպի համամարդկային զարգացման նոր հանգրուան մը, պատմականօրէն աննախընթաց ճգնաժամագրուելի հանգրուան մը, նոր Աշխարհակարգի ջատագով ձայները իրենց ձեւով փորձեցին անցեալի մեծ ոճիրներու «պանալ» սրբագրումը կատարել: Այդ ձեւերէն կամ ձեւականութիւններէն մէկը եղաւ հրապարակային կերպով «ճերտողութիւն» խնդրելու բեմականացումը, որ մինչեւ այսօր կը շարունակուի: Ստրկութիւն՝ ներողութիւն Ափրիկէ, բռնագաւթող նաւերով հասած ճերմակամորթներու կողմէ նոր Աշխարհի բնիկներու ջարդ՝ ներողութիւն, Կուսիթեմալայի մէջ գիւղացիներու վարակում վեներային հիւանդութիւններով 1954-ի պետական հարուածէն յետոյ որպէսզի Փենթակոնը նացիստիպ իր տարրալուծարանային փորձարկումները կատարէ՝ ներողութիւն: Եւ այդ մէկ բառով սերունդներ ամբողջ տառապած ժողովուրդները շնորհակալ պէտք է ըլլային իրենց նախկին դահիճներուն, հաշտուէին եւ ձեռք ձեռքի տուած ազատ շուկայական յարաբերութիւններու դրախտին մէջ լաւագոյն աշխարհ մը կերտելու պարտէին նայիլ, ինչպէս «բանականօրէն» կը թելադրէին Տի Իքոնոմիսթի նման հրատարակութիւններու խմբագրականները: Անշուշտ այդ «ներողութիւնը» Ուիլի Պրանտի մը հրէական Ողջակիզումին համար գերմանացի ժողովուրդին անունով Առևտուի մէջ խնդրած ներողութեան շատ տարբեր էր: Գերմանական հասարակութիւնը մինչեւ այսօր իր ինքնաքննադատութիւնը կ'ընէ եւ ասագանգի մէջ է, որ բացառուի անցեալի կրկնութիւնը: Բայց այդ մէկը բացառութիւն հաշտուեցաւ: Մինչեւ այսօր: Մնացեալ ցեղասպանութիւններուն համար անհրաժեշտ էր վեր առնել «հաշտութիւնը», ցոյց տալ որ «իմաստութիւն» է նայիլ դէպի առաջ, դասեր քաղել աղէտներէն եւ շեշտել համամարդկային պատասխանատուութիւնը ցեղասպանութիւններու կանխարգիւման: Թէկուզ եւ լուր ամբողջ աշխարհին տակաւին երէկ, քսան տարի առաջ միայն տեղի ունեցաւ Ռուանտա, Հարաւային Ափրիկէի մէջ նոր վերացաւ Ափհարթէյտը, յետոյ եղաւ Տարֆուր... Այո, ՄԱԿ-ի շրջանակներուն մէջ յառաջընթաց արձանագրուեցաւ: Միջազգային Բրէական Ատեանը 1998-ին, Պաշտպանելու Պատասխանատուութիւնը 2005-ին: Բայց Միացեալ Նահանգներ չստորագրեց Հռոմի Համաձայնագիրը որով եւ Ատեանը ստեղծուեցաւ, եւ, ի դէպ, այդ Ատեանը չյաջողեցաւ ոչ իսկ Միլոսեւիչին դատաւարութիւնը հասցնել իր աւարտին, ոչ ալ Ուաշինկթըն թոյլատրեց, որ Սատամ Հիւսէյնը հոն դատուի, կամ երբ Պաղատաի մէջ անոր դատաւարութիւնը տեղի կ'ունենար բացառուեցաւ Հալապճայի մէջ քիմիական զէնքերով

հինգ հազար քիւրտերու բնաջնջումը որ ատենին (19 Մարտ 1988) լուռ ընդունուեցաւ Սատտամի վարչակարգը Իրանի զսպիչ գործոն համարող Ուռաշինկիթընին կողմէ: Ինչ կը վերաբերի Պաշտպանելու Պատասխանատուութեան, ապա եւ անոր ցարդ առաջին եւ միակ գործադրումը եղաւ առաջարկով օրուան Յրանսայի նախագահ Նիքոլա Մարքոզիի, որ այսօր իրաւաբաններու ամբողջ բանակի մը պէտք ունի ապացուցելու համար, որ իր նախաձեռնութիւնը մարդկասիրական մղումով եղած էր, եւ ոչ թէ, ինչպէս կ'ամբաստանուի, վերցնելու համար հետքերը այն միլիոններուն որ ստացած էր Լիպիոյ բռնատէրէն: Եւ տակաւին, անցեալի համար ներողութիւն խնդրելու պահանջ երբեք չգրուեցաւ Մոսկուայի վրայ Սթալինի բռնութիւններուն համար որովհետեւ օրին «դեմոկրատ» Ելցինը հարկաւոր էր ռուսական շուկան բանալու համաշխարհային դրամագլուխին առջեւ, եւ անոր յաջորդած Փուլթինը «հասեկչութեան դէմ պատերազմ»ին մէջ Պուշին ռազմավարական դաշնակիցի վերածուեցաւ: Այս բոլորով հանդերձ, Ռուսաստանի ցեղասպանութեան քսանամեակին վեր առնուեցաւ ցեղասպան չուլթուներուն եւ անոնց գոհերուն՝ Թուլթիններուն վերականգնած համակեցութիւնը, պետական հաստատութիւններու վերակառուցումը, տնտեսութեան վերաշխուժացումը, մօտ եօթ տասնամեակ ատեններու մէջ դատուած քսան հազար պարագաներն ու տակաւին առկայ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար դատական խնդիրները, բայց Յրանսա դեռեւս չ'ուզեր ու հարիւր հազար անմեղներու ահաւոր բնաջնջման մէջ իր պատասխանատուութիւնը ընդունիլ որպէս օրուայ կառավարութեան հետ մօտիկ յարաբերութիւններ ունեցող պետութիւն, եւ նախընտրեց չմասնակցիլ յիշատակումներուն երբ պահանջ դրուեցաւ, որ Փարիզ խզէ լուռութիւնը եւ թոյլ տայ որ բացառապատի թէ որչափով տեղեակ էր թէ ցեղասպանութիւնը տեղի պիտի ունենար: Կամ՝ երբ վեր կ'առնուի Հարաւային Ափրիկէի մէջ Ափհարթէյտը դատած ճշմարտութիւն եւ Հաշտութիւն գործընթացի յաջողութիւնը աշխարհին ցոյց տալու համար թէ ինչ յաջող արդիւնքի հասած է ան, թէ ինչպէ՛ս «Հաշտութիւնը» կրնայ գերազանցել խտրականութեան համակարգի մը գործած աւերը, լուռութեան կը մատնուին այդ երկրին մէջ շարունակուող ոճրագործութիւնները, ոստիկանական ճնշումները, բանտերուն մէջ տիրող ահաւոր վիճակը... մէկ խօսքով՝ վայրագութեան ամէն երեւոյթ որ կու գայ յուշելու թէ այդ «Հաշտութիւնը» չի կրնար այսպէս կախարդական ձեւով վերցնել խտրական համակարգին թողած շահագործումի ահաւոր ժառանգը:

Հարաւային Ափրիկէի Արդարութիւն եւ Հաշտութիւն գործընթացը օրինակ ծառայեց որ Միացեալ Նահանգներու Պետական Քարտուղարութիւնը նախաձեռնէ տիրահաւակ Հայ-Թրքական Հաշտութեան Յանձնաժողովին որ վստահուեցաւ աննշան, իր ակադեմիական անցեալով խիստ կասկածելի պետական պաշտօնեայի մը լուռ հաւակնութեամբ, պէտք է նշել, Քոչարեանի կառավարութեան: Օրին շատ գրուեցաւ այդ մասին եւ հոս հարց չկայ վերադառնալ հայրենի իշխանութիւններուն առած այդ առնուազն ճախարակը որոշումին վրայ, որ եկաւ փաստելու թէ խորքին մէջ ՀՀԾ-ական «պետական մտածողութեան» թշուառութիւնը կը շարունակուէր տարբեր ձեւաւորումով թէկուց եւ Քոչարեանի կառավարութիւնը հրապարակային կերպով փաստը տուած էր Յեղասպանութիւնը արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին պահելու: Բայց անհրաժեշտ է մատնանշել երկու դաս որ այսօր՝ հատուցման օրակարգի ձեւաւորման այս հանգրուանին, անհրաժեշտ է քաղել այդ հարափաստիկ գործառութեան: Առաջին՝ հայ-թրքական յարաբերութիւն-

ները Հարաւային Ափրիկէի «հաշտութեան» բնորոշով բանաձեւելու նախաձեռնողութիւնը փոխանակ հենուելու Ողջակիցման արդարահաստոյցի բնորոշին վրայ: «Հաշտեցման» տարբերակը, պարզ է, դահիճին չի դնէր ամբողջական հատուցման այն պարտաւորութեան վրայ, որ Նիւրեմպէրկը դրած էր գերմանական պետութեան եւ հասարակութեան: Հատուցման ամբողջական պարտաւորութիւն կը նշանակէ ոչ ոճիրին նիւթական հատուցումը այլ, մանաւանդ, դահիճին ինքնաքննադատութիւնը եւ գործնական յանձնառութիւնը գիտակից ըլլալու որ երբեք պիտի չկրկնուի նման ոճիր, որ իր հասարակութեան մէջ ցեղասպանական ամենադոյզն փորձութիւնն իսկ անմիջականօրէն պիտի կասեցուի եւ զսպուի: Հաշտութիւնը, ճիշդ է, անպայմանօրէն մոռացման չ'առաջնորդէր, բայց նաեւ չ'երաշխաւորէր ոճիրին կրկնութեան փորձութեան արգելքը: Հաշտութիւնը նաեւ կրնայ վտանգաւոր ենթադրութիւն մը սեղանի վրայ դնել. կը հաշտուին այն կողմերը, որոնք հաւասարապէս կ'ընդունին յանցանքի պատասխանատուութեան իրենց բաժինը, ուր երկու կողմերը գոհի իրավիճակին մէջ գտնուած են: Նման մտածում բացառուած է Ողջակիցման պարագային: Սիմոն Ուայզընշթայն, նացիներու քրտորդը, դեռեւս մահուան ճամբարին մէջ մտածելու սկսած էր թէ որքանով կարելի է ներել ցեղասպանական ոճիրը թէկուց եւ դահիճը ներողութիւն խնդրէ: Հաշտութեան ենթախորքը դահիճին կողմէ ներողութիւն խնդրելու հարց իսկ սկզբունքով չի դնէր: Ուայզընշթայնի խորհրդածութիւնները նախ եւ առաջ հրաւէր են գոհին եւ անոր ժառանգորդներուն մտածելու ներելու արարքին կարելիութեան մասին իսկ: Անոնք որոնք հայկական կողմէն մասնակից եղան Հայ-Թրքական Հաշտութեան Յանձնաժողովի գործընթացին իրենց արարքը կրնան արդարացնել որեւէ տրամաբանութեամբ՝ «պրակմատիզմ» (Լեւոն Տէր Պետրոսեանի սիրած բառերէն մէկը երբ Յեղասպանութիւնը կ'ուզէր վերցնել պետական օրակարգէն) կամ (Թշուառ) «պետական մտածողութիւն», բայց ոչ գոհին, այն ալ տակաւին արդարագուրկ գոհին, կարելի միակ տրամաբանութեամբ ընդ որում ցեղասպանութեան ոճիրին հանդէպ միայն ու միայն արմատական պահանջատիրութիւնն է որ կրնայ արդարացուիլ: Եւ եթէ պարզապէս ճարտասանութիւն կը թուի այս հաստատումը, ապա եւ անհրաժեշտ է այդ հաշտեցման փորձէն քաղել երկրորդ կարեւոր դասը. հակառակ հայկական կողմին, աւելի ճիշդ՝ Հայաստանի իշխանութիւններուն, հակուածութեան նոր էջ մը բանալու հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ եւ անոր համար Անգարայէն սպասելու նուազագոյն ժեպ մը՝ յանցանքը թէկուց եւ կէս-բերան ընդունելու, պարզ «ներողութիւն» մը ըսելու հրապարակային ձեւով, ինչ որ, Լեւոն Տէր Պետրոսեանի Թուրքիոյ Օզալի թաղումին մասնակցելէն մինչեւ Սեպտեմբեր 2008-ի Թուրքիոյ հաւաքականին դէմ խաղի ժամանակ Հայաստանի Ֆուլթայլի հաւաքականի շապիկներուն վրայէն Արարատի նկարը հանելու Սերժ Սարգսեանի կառավարութեան որոշումը՝ թրքական կողմէն եղաւ ժխտողականութեան հաստատումը:

Կար ժամանակ երբ Յեղասպանութեան ճանաչման պայքարի պահանջած հակայական գոհողութիւնը՝ նիւթական, մարդկային եւ նուիրումի իմաստով, որ միջազգային բեմին վրայ պայմաններու բերումով բացառաբար Սփիւռքինը եղաւ, թերեւս կը մտածուէր որ անիրապաշտ էր հատուցման մասին մտածելը, աւելի եւս երեւակայական հողային հարցի արծարծումը, եւ ուրեմն եթէ Թուրքիա քայլ մը առնէր ոճիրը ընդունելու, պետականօրէն իր պատասխանատուութիւնը ճանչնալու, ապա եւ արդէն Հայ Դատը իր հանգուցալուծումին հասած կ'ըլլար: Իննիսունական թուականներուն այս

համոզումը աւելի խորացաւ: Մասամբ Հայ Դատի ամենաբուռն քսանամեակի յաջորդած «յոզնածուլթեան», որպէս հետեւանք, շատ աւելի՛ Հայաստանի առաջին կառավարութեան կեցողածքին արդիւնքով, եւ նաեւ միջազգային յարաբերութիւններու նոր հանգրուանի խոստովանելու թելադրանքով: Անգարա ոչ միայն ամենադոյզ կերպով չընդառաջեց, այլ՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեանէն մինչեւ Ռոպերթ Քոչարեան եւ Սերժ Սարգսեան կայուն մնացած «առանց նախապայմանի յարաբերութիւններու բնականոնացում» սկզբունքը ամէն առիթի օգտագործեց ժխտողական քաղաքականութիւնը աւելի խորացնելու, աւելի նրբացնելու, աւելի հաստատագրելու համար: Աւելի՛ն, մինչ ազատ ու անկախ Հայաստանի իրերաջաջորդ իշխանութիւնները ինչ-ինչ պատճառներով ձախողեցան Սովետկայթի փոկրոմը Երեւանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին դնել, տրամաբանական առնչութիւն ստեղծել Յեղասպանութեան հետ եւ մերկացնել փանթրքականութեան շարունակուող գաղափարախօսութիւնը, թրքական ժխտողականութիւնը՝ յանձինս Ատրպէյճանին, եւ յանուն փանթրքական գորակցութեան, գտաւ իր դաշնակիցը: Մինչ Հայաստան կը ձգտէր Համաշխարհային Դրամատան ծափողջոյններուն արժանանալ, որպէս Կովկասի Վագր, Պաքու իր նաւթատուարներով կը պատարասէր դեւանագէտներու ամբողջ բանակ մը, որ ծրագրուած ձեւով Խոջալուն կը ներկայացնէ որպէս «ցեղասպանութիւն», յայտարարութիւններ կը կորզէ հոս ու հոն եւ յուշակոթողներ կը դնէ եւ անոնց բացումը տեղի կ'ունենայ քրիստոնեայ եկեղեցւոյ Առաջնորդներու օրհնութեամբ... Աւելի՛ն. Յեղասպանութեան ժխտողականութիւնը կ'արտայայտուի ոչ միայն սուտով մը, այլ ատրպէյճանական լիտիութիւնը կը հասնի մինչեւ իսկ Հայաստանի պատմական գոյութիւնը մերժելու: Այսինքն՝ թրքական, այս պարագային փանթրքական, ժխտողականութիւնը վերջին քսանամեակին ի պատասխան հայկական կողմի հակուածութեան ծովանոյշներու «հաշտութեան» մեղեդիները ունկնդրելու եւ անոնցմով անզգայ կերպով կամաւոր երթալու դէպի մահ՝ աւելի արմատականացուց ժխտողականութիւնը:

Բայց պահանջատիրութիւնը հատուցման օրակարգին անցնելու հրամայականը փանթրքական ժխտողականութեան հետզհետէ աւելի անհանդուրժողական ըլլալու, ոչ մէկ զիջում կատարելու պատրաստակամութեան փաստին եւ լիտիացման որպէս հակազդեցութիւն պէտք է ընկալուի: Հատուցման հանգրուանը Յեղասպանութեան արդարահատոյցի ի խնդիր պայքարի կարելի միակ տրամաբանութեան՝ պահանջատիրութեան արմատականացման հարազատ արտայայտութիւնն է: Յեղասպանութեան գոհը իր պահանջատիրութեան արմատականացումէն բացի այլընտրանք չունի, անոր համար իմաստ իսկ չունի ներման մասին մտածելը ոչ թէ որովհետեւ հայութեան պարագային այդ մէկը հանգրուաններ այրել է այլ ընդհանրապէս ինչպէս Ողջակիզման փորձառութիւնը ցոյց տուաւ ցեղասպանութիւնները ներման մասին մտածումը անկարելի կը դարձնեն: Խորքին մէջ տեսական հիմնաւորումներու պէտք չկայ ցոյց տալու համար թէ որքան արդիւնաւէտ է արմատականացման նախանձախնդրութիւնը. եթէ այսօր թրքական հասարակութեան մէջ Յեղասպանութեան հարցը թապու է այլեւս, եթէ այսօր Յեղասպանութեան արդարահատոյցի գործընթացին մէջ թուրք պատմաբաններու, ցեղասպանագէտներու, մտածողներու եւ մարդկային իրաւանց պաշտպաններու ներդրումը ամենակարեւոր գործօնին վերածուած է, ապա եւ այդ մէկը արդիւնք է ինքնուրուական թուականներուն Հայ Դատի շարունակուող պայքարին ՀՀԾ-ական իշխանութեան հանգրուանի ստեղծած պահուան մը չփոթէն յետոյ եւ,

մանաւանդ, թուրքիոյ մէջ Հրանդ Տինքի համարձակութեամբ սկսած հայութեան գորաշարժին: Եւ եթէ կան տակաւին շուրթներ որոնք «արմատականացում» կ'ընկալեն բռնարարներու երեւակայութեամբ բաւ է նշել որ թերեւս թուրքիոյ հայութիւնն է որ ամենէն աւելի պահանջատիրութեան արմատականացման փաստը կու տայ. Յեղասպանութեան մասին խօսիլ եւ գրելու յաջորդեցին ոչ միայն թուրքիոյ մէջ Ապրիլ 24ը հրապարակային կերպով յիշատակելու նախաձեռնութիւնները այլ նաեւ իսլամացած հայերու բացայայտումը եւ հայկական հողերու մասին անդրադարձները: Հատուցման օրակարգը ահաւասիկ արմատականացման այս տրամաբանութեան կը համապատասխանէ, եւ բնաւ պէտք է մտահոգուիլ, որ հատուցումը կրնայ Յեղասպանութեան ճշմարտութիւնը ընդունող թուրքերու խրտչեցնել. Յեղասպանութեան հարցը ուսումնասիրող թուրք պատմաբաններն են, որոնք ամենէն կարեւոր աշխատանքը կը տանին ոճիրին տնտեսական վնասին ճշմարտութիւնը բացայայտելու ուղղութեամբ եւ անոնք շատ լաւ գիտեն որ հարցը չի կրնար աւարտիլ աճապարանօք ձեւաւորուած հրապարակային «ներողութիւն»ով: Հատուցման օրակարգով արմատականացող պահանջատիրութիւնը նաեւ բարացուցական կը դարձնէ այն ինչ հայրենի իշխանութիւններուն քաղաքական «պրակմատիզմ»ը կարծես լաւ է հասկցաւ. Յեղասպանութեան արդարահատոյցը թուրքիոյ պետութեան համար քաղաքական որոշում է, այդ որոշումը ինքնաբերաբար պիտի չբանաձեւուի, հետեւանք պիտի ըլլայ արտաքին եւ ներքին ճնշումներուն: Այս վերջին տիպի ճնշումները կրնան արդիւնաւորուիլ միայն երբ թրքական հասարակութեան ժողովրդավարացումի արդիւնքով անցեալը անաչառ քննելու եւ թապու հարցերը հրապարակային ձեւով արձարծելու առողջ գործընթացը ուժեղանայ: Երանի այդ գործընթացով իրականանայ պետական ժխտողականութեան վերացումը, որովհետեւ միայն այդ պարագային կարելի է հայ-թրքական յարաբերութիւններու մասին յստակ պատկերացում մը ունենալ հրեայ եւ գերմանացի ժողովուրդներու յարաբերութիւններու բնորոշով եւ բարոյականով, եւ ոչ թէ «առանց նախապայմանի յարաբերութիւններ»ու ինքնախաբէութեամբ:

Մինչ այդ, սակայն, հայութեան վրայ կը մնայ հատուցման օրակարգի գործընթացը համակարգել պահանջատիրութեան արմատականացման տրամաբանութեամբ: Այդ մէկը կ'ենթադրէ անշուշտ պետական նախաձեռնութիւն՝ վերատեսութեան ենթարկելու «առանց նախապայմանի յարաբերութիւններ»ու սկզբունքը, որուն համար լաւ նախանշան մը կրնայ ըլլալ սառած փրոթոքոյներու համաձայնագրէն հրաժարումը: Բայց կ'ենթադրէ նաեւ Սփիւռքի քաղաքականացման նոր հանգրուան մը, ուր Հայաստանէն արտագաղթած գանգուածին ներգրաւումը Հայ Դատի աշխատանքներուն մէկ կողմէ եւ թուրքիոյ հայութեան հետ կապերու ամբողջումը միւս կողմէն առաջնահերթ մարտահրաւէրներ են: Եւ վերջապէս, հատուցման հանգրուանին եզակի դեր վերապահուած է Հայաստանեաց Առաքելական Եկեղեցւոյ՝ գոյգ Կաթողիկոսութեանց, բայց նաեւ երկու Պատրիարքարաններուն, որոնց անհրաժեշտաբար պէտք է հետեւին հայ միւս երկու յարանուանութիւնները՝ կաթողիկէ եւ աւետարանակչական: Որովհետեւ՝ եթէ հատուցման օրակարգի կոնկրետ պահանջներու յստակ նախանշան մը տրուեցաւ ապա եւ այդ մէկը երկու Կաթողիկոսներու Միացեալ Յայտարարութիւնն էր Յեղասպանութեան 98-ամեակին առիթով: Նախախնամութիւն թէ բանականօրէն մտածուած յանդուրժանքայլ Միացեալ Յայտարարութիւնը պահանջատիրութեան հատուցման հանգրուանի ազգանշանը տուաւ:

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆՀԱՆՄԱՆ 100-ԱՄԵԱԿԻ ՍԵՄԻՆ

ՆԵՐԿԱՅ ՊԱՏԿԵՐԸ

Հայաստան, Եւրոպա, այլ տեղեր, ժողովներ կը գումարուին: Հասկցանք, որ ցեղասպանութեան եւ հայրենահանման 100-ամեակը միշտ ցանկացուած միասնականութեամբ պիտի նշուի: Դրական:

Հարիւր տարի ետք, գործուած ցեղասպանութիւնը որպէս այդպիսին ճանչնալու համար խօսքի անպարարութիւնները կը շարունակուին, ամէնէն պատկերալիցը Միացեալ Նահանգներու նախագահին գիտն է, որ ցեղասպանութիւն չըսելու համար, կը գործածէ «ՄԵԾ ԵՂՆՈՆ» բանաձեւումը:

Ամենուրէք, մասնաւորաբար հզօրներու քաղաքական ակումբի անդամները, մէկ դարու «հնութիւն» ունեցող իրադարձութիւններուն մասին խօսելու համար (յոգնակի, քանի որ տեղի ունեցած է ցեղասպանութիւն եւ հայրենահանում), կը խուսանաւեն, յանուն ՌԵԶՈՆ Տ՚ԷԹՄԱՅԻ, վարագուրելու համար ճշմարտութիւնը, ոճիւրը, անոնց հունով ներկայացող ԻՐԱԽՈՒՆՔը:

Անգարայի անշեղ տեսակէտը այն է, որ ցեղասպանութիւն չէ եղած: Երբեմն ալ, առանց ծիծաղելի ըլլալէ վախնալու, դեռ կ'ըսուի, որ հայերը ջարդած են թուրքերը, կը հնարեն փաստեր, երբեմն կը գտնեն հասարակաց փոսեր, կամ կ'ըսեն, որ պատերազմի ժամանակ էր եւ երկուստեք եղած են զոհեր: Երբեմն պէտք է յիշել գիտնալ. ոչ-թուրք գիւղացիները մը չէր վարանած շնականօրէն ըսելու, որ հայերը ցեղասպանութեան չէին ենթարկուած, քանի որ աշխարհի վրայ դեռ հայեր կային:

Այս գիտակցօրէն հրապարակուող խարդաւանները մենք ալ դիւրացուցած ենք, եւ կը շարունակենք դիւրացնել, քանի որ Հայկական Հարցը սեղմած եւ բանտարկած ենք «ցեղասպանութիւնը ճանչնալ-ճանչցնել» ու զսպաշապիկին մէջ, զանց առնելով այդ ոճիւրին իսկական դրդապատճառը, որուն հետեւանքը բաց վերքի պէս է, եթէ կամաւոր կ'որ չենք

եւ չեն: Դրդապատճառը՝ ՀԱՅՈՑ ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԷ Ի ՎԵՐ ԲՆԱՎԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ ԷՐ. ՀՈՂԸ:

Դիւանագիտական խայտառակ ճապկումները, որոնք ալ ըլլան դերակատարները, վերջ պէտք է գտնեն: Անվարան դիմակագերծ պէտք է ընել շահախնդրուած մեծ ու պզտիկ գեղծարարները, նոյնիսկ երբ անոնք ցեղասպանութիւնը ճանչնալու կրծօն կու տան, հայոց բարեկամի պարեգօտ ալ կը հագնին, եւ այդ կրծօնով բաւարարուող հայերը յաղթանակ կը պոռան: Հայաստան եւ Սփիւռք, այդ կրծօն տուողները պատիւներու կ'արժանանան, մենք ալ մեր սովորական մանրքաղքենիական երջանկութիւնը կ'ապրինք: Ինչո՞ւ չենք հասկնար եւ չենք ըսեր, որ ցեղասպանութեան ճանաչումը սոսկ միութարական պարզեւ է, եթէ այդքանն ալ տուող ըլլայ:

Դադար պէտք է տալ պատմութեան ծաղրանկարային մեկնաբանութեան, գաւեշտին: ԱՐԵԻՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔԵՐԾՈՒԱԾ Է, ԿԸ ՄՆԱՆ ԱԻԵՐԱԿ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ, ԽԱԶՔԱՐԵՐ ՀՈՂԻՆ ԿԱՄ ԲՈՒՍԱԾ ԽՈՏԻՆ ԵՒ ՏԱՍԱՍԿԻՆ ՏԱԿ, մնացած են նաեւ կրօնափոխ եղած հայու բեկորներ, ՍՏՈՅԳ ՄԱՀԷ ՓՐԿՈՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ: Այս վերջինները տեսանելի եւ ապրող ԻՍԿԱԿԱՆ վկաներ են, ուղեղ չարչարելով փաստերու փնտռութեան անոնք եւ վերջ:

Այս անգամ պիտի չըսենք՝ «ԱՊՐԻԼ 24-ին», նոր տարագով պիտի ըսենք, կ'ըսենք՝ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 100-ԱՄԵԱԿ-ԻՆ: Առանց տեսակարար փոփոխութեան՝ Հայկական Հարցի հետապնդման աշխատանքներուն մէջ:

Ի՞ՆՉ ԿԸ ՊԱՀԱՆՁԷԻՆՔ, Ի՞ՆՉ ՊԷՏՔ Է ՊԱՀԱՆՁԵԼ

Եղաւ ժամանակ, երբ կը գործածէինք ընդհանուր տարագով «պահանջատիրութիւն» բառը: Այժմ, եթէ մեր խօսքը եւ գործը օղակ չփոխեն, «պահանջատիրութեան» տալով իսկական եւ ազգային ապագայի վրայ բացուող բո-

վանդակուծի են, պիտի շարունակենք տեղքայլ ընել եւ ճառ գարդարել սին բառերով:

Մեզ լսողները, ամենուրէք, դիւանագէտի պէս քաղաքավար են, մանաւանդ «աւանդաբար» բարեկամ համարուածները, բայց այն տպաւորութիւնը կը ստացուի, որ կարծէք յոգնած եւ ձանձրացած են մեր «պահանջներ»էն, քանի որ ըստ անհատի, կազմակերպութեան եւ աշխարհագրական դատիի, անոնք կը տարբերին: Տեղ մը ցեղասպանութեան ճանաչում է, ուրիշ տեղ Հայոց Յեղասպանութեան որպէս այդպիսին ժխտումը քրէական յանցանքի օրէնքի պահանջ է, կամ հայոց անհատական կալուածներու վերադարձ (ինչ որ կը փորձեն ընել հիմա անոնք որոնք տեղւոյն վրայ կը գտնուին), անորոշ եւ ընդհանուր տարագով մը՝ հատուցում: Առարկութիւններ կան:

Ո՞վ կը պահանջէ. Հայաստանի Հանրապետութիւնը, եկեղեցի՞ն, հայրենահանուածներու ժառանգները (իսկ ուղղակի ժառանգորդներ երբ չկան, ո՞վ ի՞նչ պիտի պահանջէ):

Հայոց պահանջները, ի վերջոյ, տեսակա՞ն են, բարոյակա՞ն: Նոյնիսկ այդ սահմաններուն մէջ, անոնք կը խանդարեն միջ-պետական յարաբերութիւնները, փաստերը բազմաթիւ են, եւ անոնք ցոյց կու տան նոյնիսկ մեզի բարեկամ համարուածներու «մէկ քայլ առաջ երկու քայլ ետ»ի սովորական պարը: Միջ-պետական յարաբերութիւնները յստակ սիւնակներու տակ են. տնտեսական՝ հետզհետէ աւելի շեշտուող եւ զինուորական՝ որ նեցուկն է նոյն այդ տնտեսականի: Բարոյականի սիւնակ չկայ, հակառակ մարդկային իրաւանց գծով եղած առատաբանութիւններու, որոնք կը ծառայեն միայն, վերջին հաշուով, զանգուածները զբաղեցնելու եւ լրատուամիջոցներուն կեր հայթայթելու: Երկու սիւնակներուն եւ երրորդ չեղած սիւնակին մէջ Հայկական Հարցը հազիւ թէ փշրանք է, քանի որ շատ բան չունինք նժարին վրայ դնելու, մանաւանդ ինչ որ ունինք կը ներկայացուի սիրողական կերպով:

Ի՞նչ ունինք տալիք փոխան առնելիքի պահանջի: Բանա՞կ՝ որուն վրայ կարենան հաշուել մեր հաւանական բարեկամները: Միջագոյնի շուկայի վրայ կարեւորութիւն ներկայացնող տնտեսութիւն: Համրա՞նք՝ որ համարուի հիւթալի շուկայ: Ծիշդ է, մեզի հետ են ձշմարտութիւնը, Իրաւունքը, Արդարութիւնը, բայց հաւատացող պէտք է, եւ այդ հաւատքին համար յանձնառութիւն ստանձնող եւ այդ յանձնառութեան ետին կանգնող: Բայց այս վերջինները նիւթական եւ անմիջական բաներ չեն, եւ նկատի չեն կրնար առնուիլ ոչ-գոգացական տրամաբանութեան մէջ, որ հանդէսներու ծափով-բեզով աղմուկ չէ:

Հակառակ այս բոլոր հաստատումներուն պէտք է հաւատալ, որ բոլոր մարդիկ չեն գործեր սոսկ նիւթական ազդակներու ճնշման ներքեւ, անոնք ըլլան նիւթական թէ զինուորական: Պատմութեան մեծ դէմքերը ՄԵՍ են, քանի որ պայքարած են գաղափարներու եւ արժէքներու համար: Այսօր ոչ ոք կը խօսի Հաւատաքննական ատեաններու (ոչ միայն կրօնական) դահիճներու մասին, ոչ ոք կը յիշէ այս կամ այն բռնակալի զինուորներու անունները, բայց կը շարունակենք ներշնչուիլ Մարկոս-Աւրելիոս իմաստուն կայսրով, Պլատոնով, Կալիլէոսով:

99-ամեակ կամ 100-ամեակ, հայերը կրկին պիտի խօսին, աղմկեն, ոգեկոչեն յիշատակը մէկուկէս կամ երկու միլիոն զոհերու (ոգեկոչման նոր ձեւ է սրբադասումը), նաեւ Հայաստանը (ոչ Հանրապետութիւնը), բզբտուած, բռնազրաւուած, քերծուած Թուրքիոյ կողմէ, որ ոչինչ կ'ուզէ լսել տրորուած ազգի մը իրաւունքին մասին, Թուրքիան, անցեալին եւ այսօր, նեցուկովը բոլոր անոնց որոնք բացարձակ արժէքներու համակարգին մէջ արձանագրած են հաւասարակշռութիւններու պահպանումը... որպէսզի իրենք անհանգիստ չըլլան: Բայց պատմութիւնը ցոյց տուած է, որ անարդար հաւասարակշռութիւնները միշտ փուլ եկած են, նոյնիսկ եթէ անոնց յաջորդած են նոր անարդարութիւններ (ցարէն ետք

սովետը):

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑ»Ն Է ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹԻՒՆԸ
«Հայկական Հարցը» պարզ է, բնական, արդար:
Հարկ է որ միջազգային համայնքը վերջ տայ «ցեղասպանութիւնը փաստելու, ճանչնալու եւ դատապարտելու» խաղին:

Ո՞ր են Արեւմտահայաստանի հայ բնակիչները: Փաստ: Առասպել է հայերով բնակուած Արեւմտահայաստանը: Ո՞ր են այդ հայերը:

Այս մտածումները եզրակացնելու համար, ներազգային ճակատի վրայ պարտք պէտք է համարենք կարգ մը հարցումներ ուղղել մենք մեզի, կողմնորոշուել, առաջարկել եւ առաջ երթալ, ծէսերէն եւ հանդիսութիւններէն անդին ուստում կատարելով:

Կը խօսինք միութեան-միասնականութեան մասին: Ներազգային ընդհանուր զօրաշարժ գոյութիւն ունի՞, միթէ՞ տիրական մեծամասնութիւն չեն նման զօրաշարժէ դուրս մնացողները, որուն անմիջականօրէն տեսանելի երեւոյթը Հայաստանէն տեղի ունեցող եւ շարունակուող արտագաղթն է: Այսօր դեկավարող եւ յաջողող դադափարախօսութիւն կա՞յ ընդհանուր զօրաշարժի համար: Ի՞նչ կը պակսի, ո՞ր ուժականութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, ցեղասպանութեան ոգեկոչումէն անդին, ՀԱՅՈՅ ԻՐԱՒՈՒՆ-ՔԻՆ ՊԱՀԱՆՁՈՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿ ՊԵՏԻ ԳԱՅ, ԿՐԱՅ ԳԱԼ, ՊԵՏԻ ՈՒՋԷ՞ ԳԱԼ: Այս հարցումին յստակ պատասխան պէտք է տալ: Ըստ այնմ կազմակերպութիւն պէտք է յառաջացնել, դրական կամ բացասական պատասխանի պարագային:

Եկեղեցին, կալուածազբեքով ներկայացող անհատներ, հայրենակցական միութիւններ, ԱԶԳԱՅԻՆ կառույցներ են, բայց ԻՐԱՒԱԶՐԿՈՒԱԾ ԱԶԳԻ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՅՈՒՅԶՈՒԹԻՒՆ ՉԵՆ:

Եթէ Հայաստանի Պետութիւնը չստանձնէ այդ պահանջատիրական ներկայացուցչութիւնը, հրամայական անհրաժեշտութիւն է ստեղծուել ՄԷԿ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՅՈՒՅԶՈՒԹԵԱՆ, որուն կը տրուի պատշաճ անուանում,- պատմութեան մէջ նախընթացներ եղած են, օրինակ Արեւմտահայաստանի Աքսորական կառավարութիւն,- որուն համար ներկայութիւն, մասնակցութիւն եւ յանձնառութիւն անհրաժեշտ են, առանց խեղդուելու հանգամանք, իրաւասութիւն, նախապատուութիւն եւ երեւելիութիւն ձեռք բերելու ժամանակավրէպ համարուելիք խաղերու մէջ: Ունենալ ՄԷԿ ԿԱՌՈՅՑ, որ հաւաքական կամք արտայայտէ, եւ միջազգային համայնքը, թերեւս նաեւ Թուրքիան, գիտնան թէ որո՞ւ հետ պիտի խօսին:

Թերեւս անկարելին կը պահանջուի: Բայց այդ կրնայ ըլլալ վաղուան յաջողութեան միակ ուղին: 2015-ի Ապրիլէն առաջ այդ հրաշքը կրնա՞յ պատահիլ: Կրնա՞նք այդ ապագայակերտ հրաշքը իրականացնել: Լուռ մեծամասնութիւնը դեռ ունի՞ այնքան ուժ, որ դիւանակալութիւններուն այդ հրաշքը պարտադրէ, ազգի իրաւասութիւններու առաջնահերթութիւնը իրականացնելով, որպէսզի մեր պատմութիւնը ճահճացումէ դուրս գայ:

Վստահ եղէ՞ք, որ 2115-ին այս մասին ոչ օտար եւ ոչ ալ հայ խօսող պիտի մնայ:

ԸՆԴԴԷՄ ԴՐԱՄԻ ԵՒ ԿԵՂՄԻՔԻ ՏԵՒՈՂ ԶԱՐԻՔԻՆ
Բայց պէտք չարունակել պայքարը արդարութեան համար, որպէսզի մարդկութիւնը տեւէ եւ տիեզերքի հրաշք մոլորակի վրայ հրաշք կեանքը վերջ չգտնէ:

Դադար պետք է տալ պատմութեան ծաղրանկարային մեկնաբանութեան, զաւեշտին: ԱՐԵՄՍԱՅԱՅԱՍԱՆԸ ԵՐԾՈՒԾ Է, ԿԸ ՄԱՆ ԱԻԵՐԱԿ ՅՈՒՍԱՅ ԽՈՏԻՆ ԵՒ ՏԱՏԱՍԿԻՆ ՏԱԿ, մնացած են նաեւ կրօնափոխ եղած հայու բեկորներ, ՍՏՈՅԳ ՍԱՅԷ ՓՐԿՈՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ: Այս վերջինները տեսանելի եւ ապրող ԻՍԿԱԿԱՆ վկաներ են, ուղեղ քարքարելով փաստերու փնտռուքէ առաջ եւ վերջ:

Դրամի կուտակման եւ անոր խելագար ցանկութեան ներկայ դարը, Զինաստանէն մինչեւ Եւրոպա, արաբական աշխարհ եւ Ամերիկաներ, պիտի մարսէ իր նախորդի ողբերգութիւնները, ցեղասպանութիւնները (նաեւ մեր կրածը), Հիւրոշիման, Նակագաքին, Ֆուքուչիման: Այդպէս է միջազգային հաւասարակշռութիւն կոչուած կեղծիքը, որ կը պատրաստէ համամարդկային, համամոլորակային, չեմ համարձակիր ըսել տիեզերական աւերածութեան աղէտները: Կը կարծենք, որ խելագար սպառումը մեր մղձաւանջային հոգեվիճակներուն դէմ դարման է, ճկոյթի դէմ թաքնուելու խաղ:

Նոր հասնող սերունդները պիտի ընդունին՞, պիտի շարունակեն՞ իրենց նախորդներու համատարած չարիքները, պիտի ըլլա՞ն խամաճիկները անոնց ստեղծած հակամարդկային եւ անբնական համակարգին, եւ վերջ տան Հոպլի սարսափելի խօսքին, որ «մարդը մարդուն գայլն է»:

Այսինքն մեծ ու պզտիկ գայլերը գառագեղ պիտի դրուին՞:

Երբեմն կ'ըսեմ եւ կը կրկնեմ իմաստասէր Ռընէ Լէ Սէնի այնքան երազային բառերը. «Ուրիշի իրաւունքը իմ պարտականութիւնս է»:

Ոչ Մալթհիւս, Ոչ Մարքս, ոչ Մաօ, ոչ միլեառատէրեր, ոչ բիրտ ուժի կռիւնած մեծ ու պզտիկ չարագործներ, անոնք ըլլան անհատներ թէ պետութիւններ:

Պիտի կարենա՞նք հայոց հայրենահանման եւ ցեղասպանութեան հարիւրամեակը դարձնել համամարդկային կարգախօս, պաշտպանելու համար ոչ միայն հայը, հայութիւնը, այլ մարդկութիւնը եւ կեանքը:

Շատ կը սիրենք եւ շատ կը գործածենք ճառ դարդարող «մարտահրաւէր» բառը:

Հայկական պզտիկ համարուող հարցը կրնա՞նք միջազգայնացնել եւ դարձնել համամարդկային տեսիլքի մեկնակէտ:

Այս կ'ըլլայ իսկական մարտահրաւէր՝ մարդկութեան համար... եւ մեզի համար:

Այս ընելու համար հարկ է դուրս գալ թաղամասային-գաւառական ինքնագոհութեան խցիկէն եւ ըսել, որ անպատիժ ոճիւր կամ ցեղասպանութիւն սրբուած չըլլալով արդարութեամբ, հրաւէր է նոր ոճիւրներու:

Յ. ՊԱԼԵԱՆ

Ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս Ապրիլ 24-ը դարձաւ Մեծ Եղեռնի զոհերու ոգեկոչման օր

1919-ի Մարտին, Հայոց Յեղասպանութիւնը վերապրած արեւմտահայ խումբ մը մտաւորականներու նախաձեռնութեամբ, Պոլսոյ մէջ ստեղծուեցաւ յատուկ յանձնաժողով, որուն գլխաւոր նպատակը Մեծ եղեռնի զոհերու չորրորդ տարեկիցի առնչութեամբ յիշատակի ձեռնարկներու կազմակերպումն էր: Յանձնաժողովը, որ յայտնի էր «Ապրիլ 11-ի Սգահանդէսի Մասնախումբ» անունով, իր մէջ ընդգրկած էր 13 անդամներ: Յանձնախումբի յամառ ջանքերու շնորհիւ էր, որ Պոլսոյ իրականութեան մէջ առաջին անգամ մեծ հանդիսաւորութեամբ ոգեկոչուեցաւ Մեծ Եղեռնի զոհերու յիշատակը:

Հայոց Յեղասպանութեան զոհերու յիշատակի ոգեկոչման այս առաջին արարողութիւնը տեղի ունեցած է 1919-ի Ապրիլ 12-ին (հին տոմարով Ապրիլ 12, նոր տոմարով՝ Ապրիլ 24), Կ.Պոլսոյ Բերա թաղամասի Ս.Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ: Հոգեհանգիստի պատարագը մատուցած է Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեան: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Զաւէն Եղիայեան քարոզելով ըսած է. «բոլոր այն նահատակները ցորենի հատիկներ են, հողին մէջ ծածկուած, պիտի ծլին, բազում արգիւնք յառաջ պիտի բերեն»:

Արեւմտահայ լրագրող՝ Յակոբ Տէր Յակոբեան, «Վերջին Լուր» թերթին մէջ անդրադառնալով օրուան խորհուրդին նշած է. «Այսօր, երբ մեր սիրտերը կը ճմլուին անդարձօրէն կորած այնքան թանկագին էակներու վիշտին տակ, այսօր, երբ սուգի համեստ ցոյցով մը մեր արցունքը անգամ մըն ալ թափեցինք այնքան սիրական յիշատակներու ետեւէն... անոնց բաժանման չորս ասուոր տարիներու անընդհատ յանկարծ կը կրճատուի, եւ մենք կ'ողջունենք, կը համբուրենք զիրենք այն անբացատրելի գրկախառնումով եւ սրտազեղումով, որ եղած ըլլայ երբէք»:

Սակայն Ապրիլ 24-ը պաշտօնապէս սգոյ եւ յիշատակի օր ամրագրելու որոշումը ընդունուած է միայն երկու տարի ետք: Նամակ-առաջարկի հեղինակն է նշանաւոր գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ Վրթմանէս Փափագեան: Նամակը ուղղուած էր առաջին հանրապետութեան կառավարութեան: Ստորեւ նամակը՝

«Ձեռ կարծում, որ մոռացուած լինեն 1915 թ.Ապրիլ 11,12 եւ 13-ի (24,25 եւ 26 Ապրիլ՝ հին եւ նոր տոմարներու միջեւ տարբերութիւնը) այն օրերը, երբ Կ. Պոլիս եւ Հայաստանի միւս գաւառներում, նախապէս ծրագրուած դիւային մի մտածութիւնով, թիւրք կառավարութիւնը, հայ ազգի բնաջնջմանը իբր ազատարար, խմբովին ձերբակալեց հարիւրաւոր հայ մտաւորականների, տանջեց նրանց բանտից բանտ եւ աքսորների ճանապարհին, յետոյ գազանօրէն մորթոտել տուաւ եւ անյայտութեան մատնեց նրանց գերեզմաններն անգամ: 760 նահատակներ, որոնք ընկան մեր ազատութեան արիւնակից ուղիների վրայ՝ պատուանդան դառնալով մեր այժմեան փոքրիկ, վտիտ անկախութեան համար, որ պիտի մեծանայ, անշուշտ, եւ իր լաւ օրերի մէջ հիացումով յիշէ պիտի իր 760 լաւագոյն մտաւոր ուժերին»:

Դիմելով Հայաստանի խորհրդարանի անդամներուն կը շարունակէ. «Այդ ամէնը գիտեմ, որ Հայաստանի խորհրդարանի անդամների հոգու մէջն եւս յարուցանում է կսկծալի յոյզեր եւ մորմոք...: Թոյլ տուէք ինձ ուրեմն, հայ ազգի ներկայացուցիչներ, խոնարհաբար անել ձեզ հետեւեալ առաջարկները՝ քաջ գիտենալով, որ դուք պիտի ըստ ամենայնի

Քաջալերէ՛ք նրանց եւ առաջադրէ՛ք գործադրելու.

«Ապրիլ 12-ի կամ 13-ի (25 կամ 26) օրը հռչակել համազգային սուգի օր, կանգ առնել տալ ամէն հաստատութեան իր գործունէութեան մէջ, փակել բոլոր խանութները եւ կազմակերպել տալ ամէն տեղ, մանաւանդ կրթական հաստատութիւններին մէջ՝ սգահանդէսներ, ուր մատաղ սերունդը լսի եւ իմանայ, թէ ինչպիսի զոհերի գնով է, որ վայելում է այժմեան իր ազատութիւնը եւ ովքեր են այն նահատակները, որոնք իրենց վարդազոյն արիւնովը պսակեցին մեր անկախութիւնը:

«Օրինագիծ մտցնել Պառլամենտում՝ ամէն տարի որոշ օր տօնելու մեր այդ նահատակների յիշատակը եւ առաջարկել Վեհափառ Կաթողիկոսին, որ այս տարի հայ բոլոր եկեղեցիներում հոգեհանգիստներ կատարուեն, իսկ տօնացոյցի մէջ Ապրիլ 12-ի (25) օրը նշանակուի իբր մշտական սգոյ օր՝ «Յիշատակ հարիւրաւոր հայ մտաւորական նահատակների, որոնք ընկան համաշխարհային մեծ պատերազմի օրերին՝ թուրքական վայրագ սրից»»: Խորհրդարանի կողմէ կ'որոշուի Ապրիլ 24-ը:

«1921 թ.Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը յատուկ Կոնդակով Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին կը հաղորդէ Ապրիլ 11-ը (24) համազգային սգոյ օր սահմանելու մասին՝ «Ի յիշատակ բիւրաւոր նահատակաց մերոց յընթացս համաշխարհային պատերազմի» եւ կը յայտնէ, որ այդ օրն այսուհետ արձանագրուած է էջմիածնի օրացոյցին մէջ, իբրեւ սգոյ օր, ուստի պէտք է արձանագրուի նաեւ Պատրիարքարանի օրացոյցին մէջ:

Ապրիլ 23-ին պատրիարքական յատուկ շրջաբերականով պոլսահայ բոլոր խմբագրատուններուն կը հաղորդուի. «Այլեւս Պոլսոյ մտաւորականութեան կամ տարբեր անուններով օրեր սահմանելու տեղ մէկ օր միայն սահմանուի իբր սուգի օր, պատերազմի ու տարագրութեան շրջանի նահատակներուն համար եւ Ս. Կաթողիկոսին կարգադրութեամբ այդ օրը բոլոր հայոց կողմէ միեւնոյն օրը կատարուի»:

Այո կամ ոչ, բայց երբեք՝ թերեւս...

1915-էն 99 տարի ետք, ու բնականաբար 2015-էն տարի մը առաջ, կ'արժէ մենք մեզի հարց տանք՝ ինչպէ՞ս կը տեսնենք մեր տեղը աշխարհի վրայ, ո՞ր ենք, դէպի ո՞ր կ'ուղղուինք, բայց մանաւանդ, կ'ուզե՞նք մնալ այս մոլորակին վրայ...

Մեր դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը՝ մեր Մեծ եղեռնը, որ մեր Աղէտն է, մեր ճակատագիրը, ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ մեր վրայ, մե՞նք ինչպէս հակազդեցինք անոր, ու տակաւին ի՞նչ կը սպասէ մեզի:

Այլ կերպ դրուած՝

- Ի՞նչ եղան մեր կորուստները,
- Ինչպէ՞ս վերապրեցանք,
- Որո՞նք են մեր առջեւ բացուող հեռանկարները:

Բոլորս ալ կ'ենթադրեմ կը գիտակցինք մեր կորուստներու տարողութեան եւ հետեւանքներուն, որոնք կրնանք ամփոփել հաւանաբար հետեւեալ ձեւով.

- Ընդհատուեցաւ մեր քաղաքակրթական ընթացքը, խզուեցաւ կապը մեր անցեալին ու ապագային միջեւ, հրէշաշին հարուածին ներքեւ՝ կանգ առաւ մեր ներկան, խեղուեցաւ, ո՞ւր է, տա՛ւր թէ տասներկու հազար տարուան մեր գոյութեան մէջ ճեղք մը, անդունդ մը ստեղծուեցաւ:

- Այդ ճեղքին մէջ անհետացաւ հայոց հայրենիքի մեծ մասը, ինչպէս քաղաք մը կրնայ անհետանալ ահաւոր երկրաշարժի մը յառաջացուցած երկրաբանական ճեղքի մը մէջ:

- Այդ անդունդն ի վար գլտորեցաւ Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ՝ հայաբնակ ամենէն մեծ տարածքի ժողովուրդը՝ հայութիւնը, արեւմտահայութիւնը:

- Այդ արեւմտահայութեան փոքր տոկոսը, որ ճողպրեցաւ շարժերէն, տեղահանութիւններէն, սովէն ու բնութեան արհաւիրքներէն, հարիւրամեակի մը ընթացքին սփռուեցաւ Միջին Արեւելքի անապատներէն մինչեւ հիւսիսի տափաստաններն ու սառնամանիքները, հարաւի անտառներն ու այրեցեալ գոտիները՝ վերածուած բեկորներու, պահելով կամ կորսնցնելով իր ինքնութիւնը, դատապարտուած զրկուած մնալու ժողովուրդու, վերստին ժողովուրդ դառնալու հնարաւորութենէն:

- Ֆիզիքականին չափ, գուցէ անկէ ալ աւելի՝ հոգեկա՛ն կորուստն էր ահաւորը - յուսահատութեան, վհատութեան, անգօրութեան, ստորակայութեան զգացումները ժառանգութեան վերածուեցան, զոհի հոգեբանութիւնը մտաւ մեր արեան մէջ, «հայ» եւ «ցեղասպանութիւն» յղացքները անքակտելի կերպով առնչուեցան իրարու, ենթականերս ատոր գիտակցէինք կամ ոչ:

Սակայն վերապրեցանք մենք, հակառակ ու ընդդէմ բոլորին, ու արձանագրեցինք անսպասելի նուաճումներ ալ, որոնք դարեր ետք տակաւին կրնան ապշեցնել ժԹ.-ԻԱ. դարերը ուսումնասիրող պատմաբանները:

- 1915 թուականէն միայն երեք տարի ետք վերստեղծուեցաւ հայոց պետականութիւնը, որ գոյութիւն ունենալէ դադրած էր վեց դարերէ ի վեր:

- Պատմական տարածքներու մէկ տասներորդէն նուազ հողաշերտի մը վրայ գոյառած Հայաստանը կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ վերածուեցաւ զարգացած երկրի մը, ի դէմս բոլոր արգելքներուն եւ դժուարութիւններուն, ջանալով շարունակութիւնը դառնալ մեր ընդհատուած ազգային քաղաքակրթութեան:

- Աշխարհով մէկ սփռուած բեկորները անհաւատալի խճանկարի մը նման սկսան ամբողջութիւն մը դառնալ, ինքնութիւն մը վաստակել, նոր ձեւով կրողները դառնալ հայոց քաղաքակրթութեան:

- Պարտուողի հոգեբանութիւնը տեղի տուաւ յաղթողի հոգեբանութեան, ու կորուստներու ցաւը կրելով հանդերձ, սկսանք նաեւ նուաճումներու ցնծութիւնը վայելել: Այլեւ բռնի կերպով այլափոխուած ու իրենց արմատներէն կտրուած մեր մնացորդացը ու իրենց ժառանգները, մնացած պատմական հայրենիքի հողին վրայ, սկսան տէր կանգնել իրենց ինքնութեան:

- Բայց մանաւանդ ձեւ առաւ պահանջատիրական մեր կեցուածքը, ժԹ. դարու «Հայկական հարց»-ը վերածուեցաւ «Հայ դատ»-ի, աշխարհը ականատես եղաւ հայ բազուկի հարուածի ուժին՝ Սարգարապատէն մինչեւ Պերլին ու մինչեւ Շուշի:

Իսկ ա՞յժմ. Ի՞նչ հեռանկարներ կը բացուին մեր առջեւ: Ի՞նչ ընտրանքներ ունինք, կամ ունի՞նք արդեօք ընտրանքներ: Որո՞նք պիտի ըլլան գերակշիռ - կորուստները, թէ՞ նուաճումները: Այլ խօսքով՝ ո՞ր կ'երթանք: Կրնանք նախատեսել հետեւեալ հնարաւորութիւնները.

- Կը շարունակենք ենթարկուել ճակատագրին, կը շարունակենք տարածուել, աշխարհը նուաճել, բայց հեռանալ մեր հայրենիքէն ֆիզիքապէս թէ հոգեպէս, հրաժարել մեր մայրենիքէն ալ, մեր ինքնութենէն ալ ու վերջակէտ դնել մեր պատմութեան: Անցնիլ անհետացած ժողովուրդներու շարքին, յիշուել միայն պատմագրքերուն մէջ, ու վերջ: Գիտնալով մեր յարմարելու կարողութիւնը, մեր հնարամտութիւնն ու նախաձեռնութեան ոգին, համոզուած եմ, որ շատ կա՛րճ ժամանակի մէջ կրնանք իրագործել այս մէկը...

- Կամ կը մերժենք այդ ճակատագիրը ըստաճը, ու կը համախմբուինք, կը միասնանանք, հայրենիք ու հայութիւն կը դարձնենք մեր կեանքի առանցքը, կը բոլորուինք Հայաստանի շուրջ, հոն ապրինք կամ ոչ տակաւին, զայն կը ջանանք յառաջացած, ժամանակակից երկրի վերածել ամե՛ն առումով՝ տնտեսական թէ քաղաքական, ընկերային թէ մշակութային:

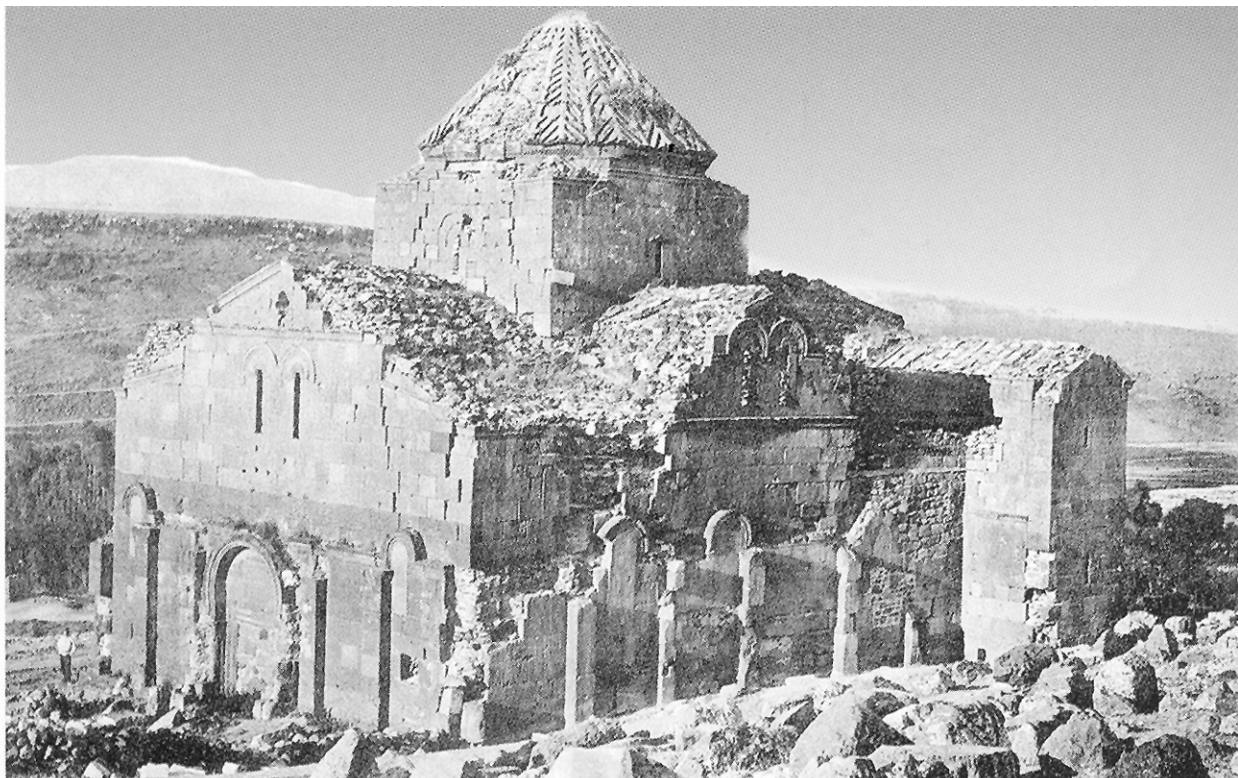
- Այլեւ, ամբողջովին թօթափելով զոհի հոգեբանութիւնը, ազգովի՛ն տէր կը կանգնինք մեր իրաւունքներուն, պահանջատիրութիւնը նախապայման կը դարձնենք մեր հայրենի գոյութեան, ու կ'օգտուինք մեր ցրուածութենէն՝ ամբողջ աշխարհը մեզի թիւկունք դարձնելու եւ մեր գերագոյն նպատակը իրագործելու համար:

- Վերջապէս, կը գիտակցինք այն միւս պատմական իրողութեան, որ հազարամեակներով մենք կամուրջ հանդիսացած ենք Հիւսիսի ու Հարաւի միջեւ, Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ, ու այդպէ՛ս կրցած ենք իրականացնել մեր քաղաքակրթական դերակատարութիւնը: Այդ դերակատարութիւնը խաղալով է, որ կրնանք յուսալ համամարդկային խաղաղութեան հասնիլ աշխարհագրական մեր տարածաշրջանին մէջ, ժողովուրդներու համերաշխ գոյակեցութեամբ՝ արդար ու հաւասարապաշտ կարգերու տակ:

Այո, այս մէկը աւելի դժուար է, աւելի երկարաշունչ, բայց աւելի վեճ ու առիւթնող: Եւ ճանչնալով մեր ժողովուրդը...

Լինե՞լ, թէ՞ չլինել: Պատասխանը միանշանակ պիտի ըլլայ: Այո, լինե՛լ, կամ՝ ոչ, չլինե՛լ, սակայն երբեք՝ թերե՛ւս...

ՎԻԷԺ-ԱՐՄԵՆ

Կարս, Տեկոր գիւղ, Աբ. Երրորդութիւն եկեղեցի, 5-րդ դ. դիտուած՝ հարաւ-արեւմուտքէն (նկ. 1900-ական թթ.)
 Kars, village de Tekor, l'église Sainte-Trinité Ve s, vue Sud-Ouest (photo 1900 S. Karapetian)
 Kars, village of Tekor, Sb. Yerrortoutioun (Holy Trinity) Church, 5th c., South Western view (photo 1900)

Կարս, Տեկոր գիւղ, Աբ. Երրորդութիւն եկեղեցիին մնացորդները, դիտուած՝ հարաւէն (նկ. 2004 թ. Ս. Կարապետեան)
 Kars, village de Tekor, ruines de l'église Sainte-Trinité, vue Sud-Ouest (photo 2004 S. Karapetian)
 Kars, village of Tekor, ruins of Sb. Yerrortoutioun (Holy Trinity) Church (photo 2004, S. Karapetian)

100-ամեակի խոհեր

Հարիւրամեակի մուտքին, մեկնարկի մը ազդանշանին, թերեւս պէտք մըն է, գէթ հպանցիկ, մեր կտրած ճամբուն արժեւորումը կատարելը, որպէսզի յառաջիկայի ընելիքները իրենց որակով ու բովանդակութեամբ, ծաւալով ու արձագանգումով եւ յաջողութիւններով նուազ հնչեղ չըլլան, քան ինչ որ եղան մինչեւ հիմա ձեռքբերուածները: Որքան դժուար իրագործելի, նոյնքան եւ բնական սպասում մըն է ասիկա:

Շատ խօսուած ու գրուած ըլլալուն, աւելորդ է կրկնել, թէ ինչպէս թիթեղաշէն գաղթականներու մէջն իսկ կազմակերպ գաղութներ դարձանք՝ դպրոց-եկեղեցիներով, մամուլ-հրատարակչականներով, մշակութային, միութենական ու կուսակցական աշխուժութիւններով: Կարելի է կտրականապէս ըսել, որ անցնող հարիւր տարիները աննախադէպ փորձառութիւն մը կազմեցին տիտանեան մաքառումներու, որոնց շնորհիւ կրցանք ազգովին վերականգնել եւ ազգային մեր արժանաւորութիւնը հաստատել: Առաջին յիսուն տարիները մեզի համար վերյառնումի, եղեռնի կոտորածներու վերջերս մասամբ մեղմելու շրջան եղան:

Յիսնամեակը սակայն, տարաբնոյթ ու բազմերես ճակատներու վրայ ծովաշարժի (ցունամի) մը ուժգնութեամբ հսկայ ալիքներ յառաջացուց ներազգային կեանքի մէջ եւ միջազգային շահագրգիռ շրջանակներու մօտ: Հայաստանի մէջ, ամբողջատիրական վարչակարգի դժխեմ ու արգելիչ օրէնքները անտեսելու գնով, հայրենի ժողովուրդը հրապարակները ողողեց եւ համայնավարական ժամանակաշրջանի առաջին ու զանգուածային ցոյցով մը հողային պահանջքի քաղաքական իր կամքը արտայայտեց, ինչ որ հետագային յանգեցաւ ազգադրոշմ գրականութեան ծլարձակումին եւ Մի-ձեռնակաբերդի կառուցման: Սփիւռքահայութիւնը, իր կարգին, տարագրի ու սպառնի հոգեբանութիւնը թօթափած, ինչպէս նաեւ ներհամայնքային ու կուսակցական վէճերը մէկգի դրած՝ նոյնանման զանգուածային ցոյցերով աշխարհին

ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Թուրքիոյ գործադրած ցեղասպանութեան վրայ եւ անոր դատապարտումը պահանջեց:

Հետագայ տասնամեակին, «ծովաշարժ»ին ալիքները աստիճանական թափով շարունակուեցան՝ քաղաքական, յարաբերական ու քարոզչական յախուռն նախաձեռնութիւններով, որոնց զուգահեռ զարգացաւ ու ժողովրդականացաւ եւ գործնական արտայայտութիւն ստացաւ մարտական տրամաբանութիւնը, որ էպպէս պատմութեան պահանջքն է՝ իբրեւ ազգ արեւուն տակ տեւել կարենալու եւ իրաւունք պաշտպանելու համար: Շնորհիւ համադրուած ու յարատեւ պայքարի եւ իբրեւ դարձակէտ իրագործում՝ յաջողեցանք ապահովել նախ՝ Եւրոխորհրդարանի, ապա՝ տարբեր պետութեանց խորհրդարաններու կողմէ Հայկական ցեղասպանութեան ճանաչումն ու դատապարտումը: Ներկայիս, անվարան կրնանք արձանագրել, որ միջազգային հանրութիւնը ծանօթ է ցեղասպանութեան խնդրին ու մեր հետապնդումին:

Յիսնամեակէն սկիզբ առած քաղաքականացումը միաւորեց ազգը միեւնոյն նպատակին շուրջ, որ հայ դատն է:

Սփիւռքահայութեան վերելքի այս ճամբորդութիւնը հեշտ չեղաւ: Սփիւռքի կենսունակութեան աւելի ներարկող Միջին Արեւելքի կազմակերպ հայազաղութները (Եգիպտոսի, Սուրիոյ, Երուսաղէմի, Լիբանանի, Իրաքի, Իրանի...) քանիցս ենթարկուեցան այնպիսի ցնցումներու, որոնց ազգեցութեան տակ անկարելի պիտի համարուէր վերապրումի ճիւղերէն անդին՝ քաղաքական այլ նպատակներու հետապնդումը: Սակայն շնորհիւ քաղաքականացած նկարագրին ու խիզախ ոգիին, հայութիւնը ոչ միայն տոկաց, այլեւ հայ դատի պայքարին մէջ արձանագրեց այնպիսի նուաճումներ, որոնց դիմաց՝ իբրեւ մարդ միայն կարելի է զարմանալ ու հիանալ եւ իբրեւ հայ՝ միայն հպարտանալ, աչքի առաջ բերելով եղեռնէն բզկտուած մնացորդացի պատկերը, որ աշխարհի քարտէսէն կորսուած, ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէր, ո՞ր կը գտնուէր 100 տարի առաջ, եւ ինչ վիճակի մէջ է ան այսօր, հարիւրամեակ մը վերջ ...:

Անշուշտ 100-ամեակը նոր մեկնարկ մը չէ, ինչպիսին որ յիսնամեակն էր: Բայց անհրաժեշտ է, որ անիկա ըլլայ դարձակէտ մը: Թերեւս դարձակէտ մը կրնայ նկատուել, եթէ իբրեւ հասանելի թիրախ՝ ձեռնարկուի համազգային արշաւի մը, գործնական ուղիի մէջ դնելու համար երկու կաթողիկոսներու համատեղ այն յայտարարութիւնը, որով անոնք կը պահանջեն իրաւական տէրերուն վերադարձնել Թուրքիոյ տարածքին անտիրութեան մատնուած մեր եկեղեցիները: Նման արշաւ մը սկսելու նախապայմանը՝ պահանջուած եկեղեցիներուն յստակ ցանկագրումով միջազգային ընտանիքին ներկայանալն է եւ սթրատէժի մը մշակումը: Ասիկա ճանաչումէն-հատուցում անցումի իբրեւ առաջին ու նախնական քայլ եւ «անմեղ» պահանջք իր բնոյթովը հաւանականութիւնն ունի հասկացողութեամբ ընդունուելու եւ բարեացակամութեամբ ընկալուելու...: Յամենայնդէպս, որեւէ պարագայի, անհրաժեշտ է եւ սպասելի, որ հարիւրամեակը համահունչ ըլլայ մեր յարուցած ազդուկին եւ գերազանց տարիներէ ի վեր կրկնուող նախաձեռնութիւններու շրջագիծը: Այլապէս, յուսախաբութեան պիտի մատնուին հայ մարդիկ: Նոյնպէս, պիտի հիասթափուին միջազգային շահագր-

Կասկած չկայ, որ թրքական իշխանութիւնները երբ սահմանէն Քեսապ խուժելու նեցուկը տուին ահաբեկիչներուն, իրենց հաշիւներուն մէջ ունէին նաեւ հարիւրամեակը, հայութիւնը հարուածելու մտադրութիւնը: Այդ աղէտին ակնարկելով, Մաթիկ Էպիղաթեան իր մէկ յօդուածին դիպուկ խորագիր մը տուած էր. «100-ամեակի թրքական տօնակատարութիւն»: Անհաւանական չէ, որով եւ անակնկալներ չհամարուին, եթէ սկսուած այդ «տօնակատարութիւնը» շարունակուի՝ այլ թիրտ հարուածներով սփիւռքեան տարբեր շրջաններէ ներս: Անհաւանական չէ նաեւ, յառաջիկայ օրերուն, Թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի շրջափակումը վերացնելու եւ երկաթուղին գործարկման դնելու խօսակցութիւններուն վերաշխուժացումը:

գիւ շրջանակներ: «Յուսախաբ» պիտի դառնայ նաեւ...նոյնինքն՝ Թուրքիան, որ պետականօրէն պատրաստուած է դէմ դնելու մեր գրոհին:

Յօդուածի այս կէտին հազիւ հասած, արդէն շրջանառութեան մէջ էր հայկական Քեսապի աղէտին լուրը: Կասկած չկայ, որ թրքական իշխանութիւնները երբ սահմանէն Քեսապ խուժելու նեցուկը տուին անաբեկիչներուն, իրենց հաշիւներուն մէջ ունէին նաեւ հարիւրամեակը, հայութիւնը հարուածելու մտադրութիւնը: Այդ աղէտին ակնարկելով, Մաթիկ էպիլոգիան իր մէջ յօդուածին դիպուկ խորագիր մը տուած էր. - «100-ամեակի թրքական տօնակատարութիւն»:

Անհաւանական չէ, որով եւ անակնկալներ չհամարուին, եթէ սկսուած այդ «տօնակատարութիւնը» շարունակուի՝ այլ բիրտ հարուածներով սփիւռքեան տարբեր շրջաններէ ներս: Անհաւանական չէ նաեւ, յառաջիկայ օրերուն, Թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի շրջափակումը վերացնելու եւ երկաթուղին գործարկման դնելու խօսակցութիւններուն վերաշխուժացումը:

Մէկ կողմէ Սփիւռքի կարողականութիւնը ջլատելու կամ այլ ճակատ մղելու եւ միւս կողմէ Հայաստանի տկարութիւններէն օգտուելով անոր նկատմամբ իբրեւ թէ «բարեացակամ» տրամադրութիւններ ցուցադրելու երկդիմի մարտավարութիւնը կրնայ թակարդող ըլլալ, որու դիմաց հակադարձ մեր մարտավարութիւնը ճշգրտու հարկին տակ կը գտնուինք ազգովին:

Կասկած չկայ, որ աչքի լոյսի պէս անփոխարինելի է, մեր ուժին հիմնական կռուանն ու ապագայի երաշխիքն է ազգային պետականութիւնը, որու շնորհիւ մեզի կ'ընձեռուի միջազգային դիւանագիտական սեղաններու շուրջ եւ... խոհանոցներուն մէջ ներկայ ըլլալու պատեհութիւնը: Սակայն չվարանինք եւ ըսենք . հայ դատի հետապնդման պայքարին մէջ անհամեմատ կարողականութեան կողքին պետութիւնը կ'ունենայ նաեւ ազգի միասնականութիւնը վտանգող իր «տկարութիւն»ը:

Միջպետական յարաբերութեանց ստիպողութիւններն ու բարդութիւնները յաճախ կը պարտադրեն պատասխանա-

տուներուն, որ ըլլան չափազանց զգոյշ ու շրջահայեաց եւ գերազանցօրէն հետամուտ՝ պետական շահերու: Ահա թէ ինչու անցնող քսան տարիներու ընթացքին հայրենի իշխանութիւնները հաւանաբար պետական շահերու հաշուառումով չուզեցին կամ չկրցան առնել այնպիսի նախաձեռնութիւն, որ իր կշիռով ցնցում յառաջացնէր միջազգային բեմի վրայ, հակառակ բազմիցս կատարուած յայտարարութիւններուն, թէ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան առանցքային խնդիր է ցեղասպանութեան միջազգային դատապարտումը: Նոյնիսկ երբեմն ընդվզեցնող պարագաներու հանդիպեցանք: Առաջին նախագահին պետական-քաղաքական ուղեգիծը եղած էր անցեալի (իմա՝ ցեղասպանութեան եւ...անկատար տենչերու) կաշկանդումէն ձեռքազատուելի, որպէսզի ապագայի ուղղութիւնը ազատ ու անկաշկանդ ճշգրտուի: Այս ուղեգծին շարունակողը ըլլալէն անդին անցաւ երկրորդ նախագահը «Թուրքիայէն հողային պահանջը չունինք» ձախակեր յայտարարութեամբ, ինչպէս նաեւ կնքահայր դառնալով «հաշտութեան յանձնարարութիւն» մը լարծուն գործունէութեան: Այժմու նախագահն ալ ունեցաւ յաւանորտ կամակորութիւնը յայտարարելու, թէ պէտք չէ վարանիլ, որ պատմաբաններու քննարկման օրակարգ դառնայ ... նոյնիսկ ցեղասպանութիւնը...: («Ֆրոնթօլներ» կոչուած մոլորութունը առանձինն ու այլ քոնթեքսթի մէջ գետեղուող խնդիր է):

Խօսքը այն մասին է, որ յաճախ ազգային շահը կը հակադրուի պետականին, եւ՝ հակադարձաբար: Հաւանաբար մեր առջեւ դրուած կարեւոր մարտահրաւէրը, յաղթահարելի մեծ դժուարութիւնը ձեռքբերումն է քաղաքական այնպիսի փորձառութեան եւ ճկունութեան, որոնք պիտի կարենան ներդաշնակել ազգային շահը պետականին հետ: Այս մարտահրաւէրը ուղղուած է թէ՛ սփիւռքի եւ թէ՛ հայրենի ղեկավարութեան: Հակառակ պարագային այդ «տկարութիւնը» միշտ պիտի փորձէ օգտագործել Թուրքիան՝ Սփիւռք եւ Հայաստան իրարու հակադրելու համար:

Պարագայաբար մտաբերուած վերելի նշումները հետեւանք են ազգայինն ու պետականը ներդաշնակել չկարենալու մեր «տկարութեան», զոր պէտք է յաղթահարել անպայ-

17 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915-ԻՆ «ՆԻՒ ԵՈՐՔ ԹԱՅՄՁ» ԿԸ ԳՐԷ

Արտաքին Միսիոնարներու Ամերիկեան Խորհուրդը կը տեղեկացնէ, թէ «մուկ թուրքիոյ մէջ» խորագրով «մեծ թիւով եւ անհերքելի փաստեր» ունի, որոնք կը հաստատեն Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ բնակիչներուն դէմ հալածանքին վերաբերող թերթերու հաղորդումները:

«Յիշեալ փաստերը միսիոնարներու կողմէ նամակներու ճամբով չեն հասնիր. անոնք կարճ եւ իրենց անձնական հարցերուն մասին կը գրեն: Անոնք կը խուսափին քաղաքական հարցեր արծարծելէ: Տաքնապալի այս ժամանակաշրջանին անոնք կը փորձեն չէզոք կեցուածք որդեգրել», կ'ըսէ խորհուրդը:

«Սակայն այլ աղբիւրներէ, տակից, բայց բոլորովին վստահելի միջոցներով խորհուրդին կը հասնին թուրքիոյ մէջ շատ մը շրջաններու մէջ տեղի ունեցած դէպքեր, որոնք այնքան սոսկալի են, որ գրեթէ անհաւատալի են: Անոնք կը բացայայտեն թուրքիոյ ղեկավարներուն կողմէ հայերը բնաջնջելու հետեւողական,

արտօնուած եւ կատաղի ջանքեր»:

Յայտնապէս վաւեր մէջ հայ յեղափոխականներու ընդդիմութիւնը, որ դուռ բացաւ առանց դիմադրութեան Ռուսիոյ կողմէ այդ քաղաքին գրաւուածին, թուրքերու կողմէ օգտագործուած է իբրեւ պատճառաբանութիւն՝ ամէն տեղ հայերուն դէմ ընդհանուր յարձակումի ձեռնարկելու: Կարգ մը պարագաներու, սակայն, մեծ մասամբ չարչարանքի եւ աքսորի միջոցով անոնք կը բնաջնջուին: Անոնք կը տեղադրուին հոն, ուր այլեւս հարկ չկայ զանոնք նկատի առնելու:

Որոշ ժամանակէ մը ի վեր այս անգույն եւ վճռակամ հալածանքը կը գործադրուի դէպի պարսկական սահման, ռուսական գօրքերուն ուղիին վրայ՝ վանէն Մուշ եւ Պիթլիս, Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներուն մէջ, ինչպէս՝ Տիարպեքիւր, Խարբերդ եւ Մարտին եւ յատկապէս՝ Կեդրոնական թուրքիոյ եւ դէպի հարաւ տարածուող շրջանին մէջ:

ման, որպէսզի ան չդառնայ մեր միասնականութեան Աքիլլէսի կռունկը: Մանաւանդ որ հատուցման պահանջքի նոր հանգրուանը, այսօրուան աշխարհի ռազմաքաղաքական ներկայ դրուածքին մէջ ու այդ պատճառով, զգուշաւորութեամբ գործելու եւ ազգային շահն ու պետական ստիպողութիւնները իրարու ներդաշնակելու անհրաժեշտութիւնը աւելի սուր կերպով պիտի զգացնէ մեզի:

Ընթերցողը սխալած պիտի չըլլայ, եթէ գնահատէ, որ չափաւորութեան երանգ մը ունի այս յօդուածին սպասումը՝ հարիւրամեակէն:

Իրատեսութիւնը կը թելադրէ զսպել զեղումը եւ չափաւորել մեր ակնկալութիւնը: Հայրենիքը կը դիմադրուէ ահագնացող ու տարաբնոյթ դժուարութիւններ եւ ունի իր հրատապ առաջնահերթութիւնները՝ քաղաքական-դիւանագիտական, ընկերային-տնտեսական, ժողովրդագրական եւ ռազմական ճակատներու վրայ: Իսկ Սփիւռքը այն չէ, ինչ որ էր յիսնամեակին ու յաջորդող տասնամեակներուն: Գաղութներու այսօրուան պատկերը կարելի չէ համեմատել երէկի կազմակերպութեան եւ ուժակալութեան հետ:

Կայ նաեւ այն իրականութիւնը, որ անցնող յիսնամեակին մենք զմեզ գերազանցելով կրցած ենք հասնիլ նուաճումներու մակարդակի մը, որմէ ետք հատուցման պահանջքի մագլցումը, բնոյթովն ու բովանդակութեամբը, դժուար թէ ընթանայ այն կշռոյթով, զոր ունեցանք անցնող տարիներու

մեր մագլցումներուն մէջ: Ականատես եղանք նոյնիսկ կորուստներու՝ մեր ձեռքբերումներէն: Քեսապի աղէտէն առաջ Մարդկային Իրաւանց Եւրոպայի Դատական Ատեանին վճիռն է, որ խնդրական կը դարձնէ «ցեղասպանութիւն» եզրը: Անկէ առաջ՝ Եւրոխորհրդարանի քուէարկած հայալիսաբանաբանաձեւն էր, որ «գրաւուած տարածքներ» կը նկատէր Արցախի ազատագրուած տարածքները եւ կը պահանջէր այդ շրջաններէն մեր հեռացումը: Պատահական պէտք չէ նկատել, որ ասիկա անմիջականօրէն հետեւեցաւ Եւրոպայի հայերու համագումարին, Պրիւքսէլի մէջ կայացած, հայ ազգի քաղաքական ու կրօնական աւագանիի մասնակցութեամբ ...: Տրամադրութիւն չկայ նոյնիսկ սեւ «հիւմըր» ընելու, ըսելու համար, որ անոնք թուրքիոյ կողմէ «հարիւրամեակին ընդունալ» են...:

Յամենայնդէպս.

Հարիւրամեակի նախապատրաստութիւնը առիթ մը եղաւ, որ պաշտօնապէս եւ օրկանական կառոյցներու ստեղծումով առաջին քայլը առնուի, հանգանակութիւններէն անդին, քաղաքական ճակատի վրայ՝ Հայաստանի եւ Սփիւռքի գործակցութեան, որուն պէտքը կը զգացուէր վերանկախացումէն ի վեր:

Սպասելի է, որ հարիւրամեակի համահայկական գործակցութիւնը նոր ուղի բանայ, թարմացնող նոր ներարկում դառնայ, վերակենդանացնէ ու աշխուժացնէ հայութեան քաղաքական ջիղը եւ խիզախութեամբ գործելու եռանդը:

Միհրան Քիրտոյլեան

ARMENIAN NATIONAL COMMITTEE of CANADA
COMITÉ NATIONAL ARMÉNIEN du CANADA

Այցելեցէք Գանատայի Հայ Դատի յանձնախումբի կայքէջը www.anccanada.org

ԼԱ ԻԼԱՀ ԻԼԼԱԿԼԱՀ...

Գանլըթաշի խոզաններէն մէկուն վրայ փռուած ենք ու շունչ կ'առնենք:

Կ'երկարենք մեր տանջուած ոտքերը, կը տրորենք մեր յօգերը, կը համրուինք: Մայրս, հարսները, երեխաները՝ տասն եւ մէկ հոգի ենք մնացած: Ճամբան, բացի եղբորմէս ու Անուշաւանէն, ուրիշ գոհ չենք տուած, թէ եւ քիչ մնաց, որ մայրս բաժնուող կարաւանին մէջ մնար: Բարեբախտաբար, քովն էի. եւ զիս գոհացնելու համար, ան սկսաւ արագ քալել կռթնելով ինծի եւ ուռնիէ գաւազանի մը, զոր ճամբան ճարեր էի իրեն համար:

Լաւ մը կողոպտուած ենք: Հինգ զրուշնոց մը, արծաթ մատանի մը եւ միջակ մեծութեամբ շիշ մը ունինք միայն:

Այս վերջինը մեր ամենաթանկ հարստութիւնն է: Անով ջուր կը վերցնենք եւ ճամբան՝ տկարացողին կու տանք քանի մը կաթիլ:

Քիչ մը հանգչելէ ետք, մայրս կ'ըզէ գիտնալ, թէ ջուր փնտռել երթալու չափ ուժ ունի՞մ:

Ժպտելով կ'առնեմ շիշը ու ճամբայ կ'ելլեմ:

Իր գուրգուրոտ ձայնը կը պոռայ կռնակէս.

- Զգո՛յ՛ յղիւր, հեռուները մի՛ երթար. մէկ անգամով շատ ջուր չիմես, լաւ մը լուացուէ՛ եւ ոտքերդ լուա՛: - Չուշանա՛ս...

Բարեբախտաբար, աղբիւրը մօտ է ու ջուրը՝ յորդառատ:

Այնքան անյագօրէն կը խմեմ, որ երբ կը շտկուիմ, ջուրը փորիս մէջ կ'աղմկէ, հեղուկով լեցուած տիկի մը պէս:

Քանի մը տասնեակ թրքուհիներ աղբիւրը շրջապատած են ու մեզ կը դիտեն:

- Սիրուն լակոտ է, - կ'ըսէ մէկը՝ գլխով զիս ցոյց տալով,- քաղքէն ըլլալու է:

Հարցական խոշոր աչքերով կը նայիմ անոր ու կը ժպտիմ:

Խորշոմած ու պելաւոր պառաւ մըն է: Բայց բծախնդիր ըլլալու ժամանակ չէ:

- Խալա՛,- կ'ըսեմ համարձակ,- եթէ միւսիման ըլլամ, կ'որդեգրե՞ս զիս:

Թոռած ու հողագոյն թաթով մը կը բռնէ ձեռքս եւ շուարած երեւոյթով մը շուրջը կը նայի, կարծես խորհուրդ ու օժանդակութիւն կ'ակնկալէ մէկէն:

- Օ՛, դեռ երեսայ է,- կ'ըսէ շէկ կին մը, որ լազի հնչում ունի,- շրթունքն անգամ չէ մրոտած:

... Պառաւն ու ես սիրտ կ'առնենք: Ես նոյնիսկ կրնամ գրկել այդ լազի հնչումով կինը ու համբուրել:

- Էմի՛նէ՛,- վրայ կու տայ պառաւը,- եկուր սելաւաթ տալ տանք:

Էմի՛նէ՛ կարեկցութեամբ ինծի կը նայի, կը բռնէ ձեռքս, ծռնկի կու գայ քովս ու ժպտադէմ կ'ըսէ, որ կրկնեմ.

- Լա իլա՛ս իլլալլա՛ս:

- Լա իլա՛ս իլլալլա՛ս:

- Մուհամմէտ էլ ուսուլ Ալլա՛ս:

- Մուհամմէտ էլ...

- Ռասուլ Ալլա՛ս...

- Ռասուլ Ալլա՛ս...

- Էլ համաիլլա՛ս...

- Էլ համաիլլա՛ս

- Միւսիմանըմ...

- Միւսիմանըմ...

- Հիմա որ իսլամ ես,- կ'ըսէ պառաւը,- եկուր ինծի հետ:

- Պէտք է տեսնեմ ու ըսեմ մօրս,- կը պատասխանեմ վճռական,- պէտք է «մնաք բարի» ըսեմ ու օրհնութիւնն առնեմ:

- Աղէ՛կ,- կը համաձայնի ան,- հէտդ գամ:

Մեր ուղեկիցներէն քաղաքացիի հագուստով գինուորական մը, որ երկար մոյկեր ու անոնցմէ մէկուն մէջ խարազան մը ունի, մեզի կը մօտենայ:

- Էնիշտէ՛,- անոր կը դիմէ պառաւը,- աս մանչը միւսիման եղաւ, պիտի վար դնեմ:

Վերջինը երկար ու անհաւատալիօրէն բարի նայլածքով մը ինծի կը նայի, կը չափէ հասակս: Ակնարկը կանգ կ'առնէ բոպիկ ու արիւննոտած ոտքերուս վրայ: Կարեկցութեամբ կը շարժէ գլուխը ու կ'ըսէ.

- Մզկիթին դուռը տա՛ր, հոն ուրիշներ ալ կան:

Պէտք է Քեամիլ բէկէն արտօնութիւն առնել:

Կ'երթանք մզկիթին առջեւ, ուր կը հանդիպիմ Կարմիրեան Հրանտին եւ Մուրատ անուն կիրասոնցի մանչու մը: Կը սպասենք Քեամիլ բէկի գալուն, որովհետեւ ոչ ոք գիտէ, թէ ո՛ւր է: Բայց պառաւը անհամբեր է:

- Եկուր,- կ'ըսէ ձեռքէս բռնելով,- եկուր երթանք:

- Չէ՛, չեմ գար, համբերե՛նք, վերը կը բռնուինք:

- Եկուր,- կ'ըսեմ քեզի,- կը պնդէ պառաւը, եկուր քեզ իր քովը տանիմ:

Մօրս կ'երթամ, երկու բառով ու մէկ շունչով կը պատմեմ ամէն բան: Աչքերը կ'արցունքոտին:

- Չե՛մ երթար,- կ'ըսեմ ես յուզուած:

- Չէ՛, մանչս,- կը սարսափի ան,- չէ՛, գաւակս, չեմ լար, ուրախութեան արցունք է կու գայ չորնալիք աչքերէս: Գնա՛, պիտի ազատիս, գնա՛:

Կը խոստանամ նորէն իր քովը գալ ու կը հետեւիմ պառաւին:

Հայ որբերը 1915-ից մինչեւ 2007

«Հայ երեխաներն, ովքեր թուրքերէն չգիտէին, շաբաթներ շարունակ չէին խօսում, որպէսզի չհասկանան, որ հայ են: Եթէ սերժանտներն այդ մասին իմանային, նրանց կամ կը մտրակէին կամ էլ կը ստիպէին ժամերով նայել արեւին»:

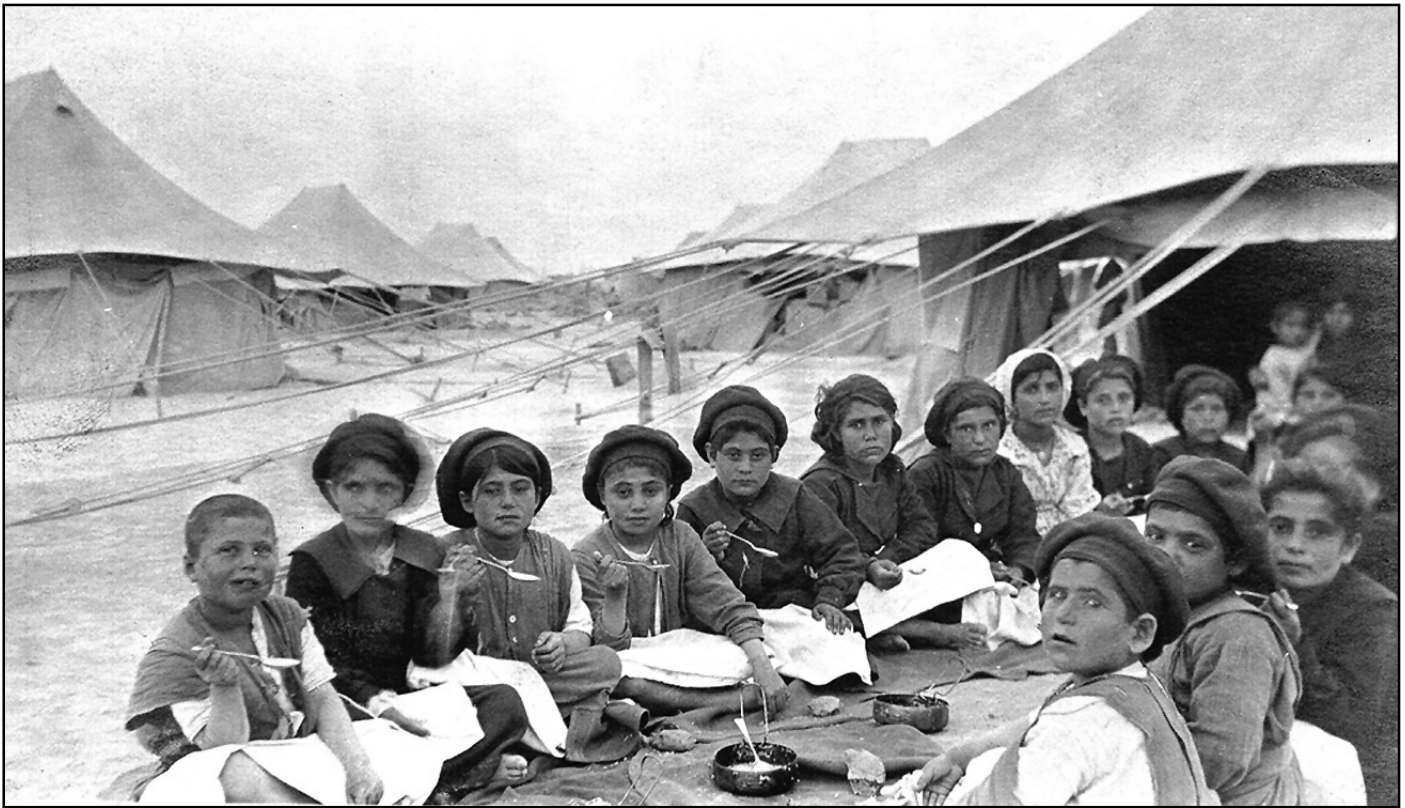
Արդէն 7 տարի է անցել, ինչ սիրելի Հրանդ Տինքին ճանապարհէլ ենք անմահութիւն: Յաւով, մոլեգնութեամբ, կարօտով եւ տագնապով անցած երկար ու ճիգ վեց տարի... Հրանդ Տինքը միայն սիրելի ամուսին, լաւ հայր, սիրառատ պապիկ, «Ակօս»ի ամէն ինչ, ճախակողմեան ժողովրդավար լրագրող, զօրեղ քարոզիչ եւ գրող չէր: Նա հայ համայնքի բացառապէս խօսող, քաջ, խելացի, զգացմունքային, եռանդուն, գրաւիչ եւ յայտնի գաւակն էր, ում Ազգային անվտանգութեան քաղաքական փաստաթղթերում բնորոշել էին «պոտենցիալ (հաւանական-նմբ.) ներքին թշնամի», Վճռաբեկ դատարանը համարել էր «օտար քաղաքացի», հասարակութեան տարբեր հատուածները տեսնում էին որպէս «մեր միջի թշնամի»: Այսպէս, օրինակ, նախքան մահանալը գրած իր վերջին յօդուածում ասել էր. «Ամէն անգամ, որպէս «թուրքի թշնամի», աւելի եմ յայտնի դառնում: Յաւօք, արդէն շատ աւելի յայտնի եմ, քան առաջ: Աւելի շատ եմ գգում այն հայ-եացքները, որոնք ասում են. «Նայի՛ր, սա այն հայը՞ չէ»: Սակայն նրան միայն «դաւաճան հայ» անուանելով չբաւարարուեցինք, պետական ողջ ապարատի (գործիքի-նմբ.) միջոցով մեր հասարակական ենթագիտակցութեան մէջ ջանասիրաբար մտցրած միւս խելացնորութիւններով համապատասխանաբար կնքեցինք «ԵՄի ծառայ», «միսիոների երեսայ», «Սորոսի երեսայ»: Մինչդեռ երբ անշնչացած մարմինը ձգուած էր մայթին, հասկացանք, որ կոշիկի ներբանի այդ սրտմաշուկ ծակով, ըստ էութեան, տխուր «որբ» էր:

Այո՛, Հրանդը թուզա որբանոց ոտք էր դրել 8 տարեկան հասակում, որտեղ անց էր կացրել 20 տարի: Այնտեղ էլ ծանօթացել էր կնոջ՝ Ռաքէլի հետ, ում համարում էր «իր կեանքի խոշոր շահուածք»: Այնտեղ ամուսնացել, երեխաներ էր ունեցել: Հետեւաբար պետութեան կեղտոտ ձեռքով շարունակաբար պատճառուած անհանգստութեան հետեւանքով կեանքի վերջին օրերը տագնապած «աղաւնու» պէս ապրած Հրանդ Տինքին յարգանքով եւ սիրով ոգեկոչելիս բարկութիւնս եմ աղաղակում, որ Տինքի սպանութիւնը կազմակերպողներին դեռեւս չեն բացառապէս, եւ պարտքս եմ համա-

րում ոգեկոչել նաեւ տասնեակ հազարաւոր որբերին, որոնց այս երկրի անխիղճ մարդիկ խլեցին իրենց ընտանիքներից՝ դատապարտելով դժբախտութեան:

Հալիդէ Էդիփն ու Այնթուրան Ներքին գործերի նախարարութեան՝ 1915 թ. Մայիսի 26-ին մեծ վէճերին ուղղած հեռագրով, որտեղ հրամայուած է Հայկական հարցի «հիմնարար վերջակէտ դնել», պաշտօնապէս սկսուած «Հայկական տեղահանութեան» (իմ բնորոշմամբ՝ Հայոց Յեղասպանութիւն) ընթացքում նոյնիսկ պաշտօնական պատմագիր Քամուրան Գիւրիւնի համաձայն՝ ամենաքիչը 300 հազար հայ է սպանուել, սակայն մահացածները որոշ իմաստով «փրկուել են», որովհետեւ ողջ մնացածներին՝ յատկապէս կանանց եւ երեխաներին, մեծ տառապանքներ էր սպասուում:

Օրինակ՝ 1916 թ. Ճեմալ փաշայի ցանկութեամբ Սիրիա եւ Լիբանան գնացած գրող եւ քաղաքական գործիչ տիկին Հալիդէ Էդիփը (Աղբվար) Մթամպուլում նորաստեղծ Ֆինանսների նախարար Զաւիդ պէյին ուղղած իր նամակում գրում է այն, ինչ տեսել է Այնթուրա որբանոցում, որտեղ հազար հայ որբ կար. «Անապատներում խոտ ուտելով՝ ստամոքսները փքուելուց յետոյ, ոմանք՝ մօրը, ոմանք՝ հօրը, շատերն էլ իրենց երեխաներին կորցնելուց յետոյ այստեղ են ընկել: Աւելի ճիշդ՝ Ճեմալ փաշան է այստեղ բերել: ... Դրսից մի 12 տարեկան հայ աղջիկ եկաւ, ում մայրը սովից մահացել էր, իսկ հօրը իր աչքի առաջ սպանել էին, ապաստան գտաւ... Թախծոտ, մեծ աչքերը բացած՝ շուրջս էր պտտուում, պատեհ եւ անպատեհ ձեռքս համբուրելով՝ լալիս: Այգում տեղի է ունենում նաեւ մէկ այլ դժբախտութիւն: ... Որդուն իր կողքին սպանելուց յետոյ յանկարծակի խօսելու կարողութիւնը կորցրած մի դժբախտ չի կարողանում տեղեկանալ, թէ միւս որդին ու ընտանիքը ուր են ընկել: Ոտաբոբիկ, աչքերում՝ կակիժ, անդադար նշաններով գոռում է իր ողբերգութեան մասին: Երբեմն գիշերները, որբեկորոյս կնոջ նման գլուխն ափերի մէջ առած, հարուածում, հարուածում է: Յերեկները գրելիս երբեմն ուզում եմ հեկեկալ: Վազում եմ պատուհանի մօտ, ներքեւում՝ այգում, ձեռքերն է թափահարում, որդու սրտի մէջ մխրճուած գնդակի սուլոցն է արտաբերում: Ահա նրանցից հարիւրաւոր, հազարաւորները կան: Որբանոցները լի են դժբախտ, կիսաքաղցած երեխաներով, ովքեր կորցրել են այն ամէնը, ինչը կեանքում այլեւս երբեք չի վերադարձուի»:

535 Շիրքուի պատմությունը

Տարիներ անց, այս երեխաներից Յարութիւն Ալպոյաճեանը, ով ծնունդ է 1904 թ. Ֆրնդաջըք գիւղում, հայ ազգագրագէտ Վերժինէ Սվազլեանին պատմել է Այնթուրայում տեսած վերաբերմունքի մասին. «Ծնողներիս սպանելուց յետոյ, ինձ եւ ինձ պէս անչափահաս երեխաներին հաւաքելով, տանում են ձեմալ փաշայի թուրքական որբանոց: Իմ ազգանունը 535 էր, իսկ անունս՝ Շիւքրու: Իմ հայ ընկերն էլ ստացաւ էնվեր անունը: Մեզ թլփատեցին: Մի շարք երեխաներ կային, ովքեր չգիտէին թուրքերէն, նրանք շաբաթներով չէին խօսում, որպէսզի իրենց հայ լինելը չհասկացուի: Եթէ սերժանտներն այդ մասին իմանային, նրանց կը պատժէին. ոտքի ներբանին 20-30-50 հարուած կը հասցնէին կամ էլ կը ստիպէին ժամերով արեւին նայել: Մեզ ստիպում էին աղօթել. անհրաժեշտ էր, որ երեք անգամ կրկնէինք՝ «Կեցցէ իմ փաղիւշահը» նախադասութիւնը: Մեզ թուրքական հագուստ էին հագցնում՝ սպիտակ էնթարի (երկար հագուստ, որը արաբական աշխարհում տղամարդիկ կրում են հագուստի վրայից), սեւ ջուբբէ: Մէկ տնօրէն եւ մի քանի կին ուսուցչուհի ունէինք: Ձեմալ փաշան հրամայել էր, որ մեզ լաւ նայեն, որովհետեւ շատ էր գնահատում հայերի խելքն ու ընդունակութիւնները, հաւատում էր, որ պատերազմում յաղթելու դէպքում հազարաւոր թրքացած հայ երեխաներ իրենց ժողովրդից իրենց վեր են դասելու, ապագայում իրենց աջակցելու ենք»:

Թալէաթ փաշայի օրագիրը

1917 թ. տիկին Հալիդէի եւ ձեմալ փաշայի առաքելութիւնը Սիրիայում եւ Լիբանանում աւարտուեց, սակայն հայ որբերի մղձաւանջը չաւարտուեց: Թալէաթ փաշայի օրագրում հայ որբերի թիւը ներկայացւում է 10,269 հոգի, որոնցից 6,768-ին բաժանել են որբանոցներին, իսկ 3,501-ին՝ մուսուլման ընտանիքներին: Կառավարութեան արխիւը լի է տասնեակ փաստաթղթերով, համաձայն որոնց՝ աղջիկ ու

տղայ երեխաներին խլել են իրենց ընտանիքներից, ցրել այն մուսուլմանական գիւղերում, որտեղ հայեր չկային, ամուսնացրել մուսուլմանների հետ կամ տարել որբանոց եւ դաստիարակել մահմետական աւանդոյթներով:

Պատերազմի վերջին տարիներին, քանի որ Ստամբուլում առկայ որբանոցները չեն բաւարարել, պետութիւնը բռնագրաւել եւ որբանոցների է վերածել արտասահմանցիներին պատկանող այնպիսի կառոյցներ, ինչպիսիք են Էլմաղաղում գտնուող Սիոնի Աստածամօր տաճարը, Յեդիքուլէի իտալական դպրոցը, Գալաթայում գտնուող յունական վանքը, Քաղըքեոյի Սենտ ժոզեֆ դպրոցը, սակայն իթթիհադականները չեն զբաղուել տուեալ հաստատութիւններով, եւ որբանոցները կարճ ժամանակահատուածում վերածուել են անօրինականութիւնների եւ չքաւորութեան բների:

Աւելին՝ փոքր տարիքում մեծ ողբերգութեան գոհ դարձած այս որբուկներին մի փոքր հացի համար աշխատեցրել են արդիւնաբերական եւ գիւղատնտեսական ոլորտներում՝ որպէս բանուոր, տներում՝ որպէս ծառայ: Օրինակ՝ Էնվեր փաշայի Քիւլիքէքմէլէում գտնուող ազարակ մօտ 50 հայ որբ են ուղարկել: Դիարբեքլիի նախկին նահանգապետ դոկտոր Ռեշիդ բէյի, Էնվեր փաշայի հօրեղբայր Հալիլ (Քուլթ) փաշայի տներում եւս հայ աղջիկ եւ տղայ որբեր են եղել: Տեղահանութիւնից մագապուրծ Պոլսոյ հայ համայնքը, քանի որ օտար միսիոներների աչքի առաւ էր, քննադատում է այս կիրառումը՝ ասելով, որ իթթիհադականները շարունակում են «մանկահաւաք»ի համակարգն ու թուրքացման քաղաքականութիւնը:

Զինադադարից յետոյ

1918 թ. Հոկտեմբերի 30-ին ստորագրուած Մուլրոսի գինադադարից 2 օր յետոյ, երբ Էնվեր, Թալէաթ եւ ձեմալ փաշաները փախան արտերկիր, Ստամբուլի ղեկավարումն իրենց ձեռքն առած դաշնակից պետութիւնների առաջին գործերից մէկը լինելու էր որբերի հարցը: Յատկապէս ամերի-

կացի պաշտօնեաներն սկսեցին ուսումնասիրել 1916 թ. ռազմական նախարար էնվեր փաշայի գլխավորութեամբ ստեղծուած «Կանանց աշխատեցնող բարեգործական ընկերութեան» կողմից որպէս էփան աշխատութեամբ կամ ծառայ երկրի չորս կողմն ուղարկուած երեխաների ցանկը եւ գտնել «մուսուլման» պիտակի տակ թուրք մուսուլմանների ընտանիքներում ցրուած երեխաներին:

Երբ կայսրութեան չորս ծայրերից դէպի Միջամպուլ անտէր երեխաների հոսք կար, երկու կողմերն էլ պնդում էին, թէ այդ երեխաներն իրենց են պատկանում: Մանուկների խօսած լեզուն կամ անունները հասկանալի չէին, քանի որ փոքր տարիքում իրենց ընտանիքներից հեռանալ հարկադրուած երեխաները մոռացած էին լինում իրենց մայրենի լեզուն, իսկ նրանց անուններն էլ արդէն իսկ այլոց կողմից էին դրուած լինում՝ նրանց ինքնութիւնը թաքցնելու նպատակով: Որոշ երեխաներ էլ, թէեւ տեղեակ էին լինում իրենց արմատների մասին, սակայն անցեալի դառը փորձն ի նկատի ունենալով, նախընտրում էին լուռ մնալ: Որոշ չափով Հնարաւոր էր տարիքով մի փոքր մեծ տղայ երեխաների ինքնութեան ստուգումը՝ վերջիններիս թլփատուած լինել-չլինելը ստուգելով, բայց այդ մեթոտն անօգուտ էր աղջիկ երեխաների կամ տարիքով շատ փոքր մանուկների դէպքում:

Այս մանուկների համար, ովքեր փոքրիկ հասկում, ով իմանայ, ինչ տառապանքներ էին կրել, պարզ էր, որ թուրք-մուսուլման, հայ-քրիստոնեայ դաստիարակուելուց շատ աւելի նախընտրելի էր կանոնաւոր, ապահով եւ ջերմ ընտանիքում մեծանալը, սակայն ոչ ոք չհարցրեց նրանց, թէ ինչ են ուզում, չափազանց մակերեսային մեթոտներով կատարուած դասակարգման արդիւնքում ճակատագրերը, որոնք ցանկանում էին ուղղել, աւելի խճճեցին:

Bitarchfhane-ի (Չէզոք տան) ստեղծումը

Կողմերն սկսեցին միմեանց մեղադրել իրենց համայնքին պատկանող որբուկներին «գողանալու», «փախցնելու» եւ «ձուլելու» մէջ: 1919 թ. Ապրիլ ամսին Դաշնակից պետութիւնները, տարբեր կողմերում ցրուած անտէր երեխաներին իրենց գտնուած վայրերից վերցնելով, որոշեցին նրանց հաւաքել չէզոք մի տեղ, որը ստեղծուելու էր Միջամպուլում անգլիացի գաւթիչ ուժերի հսկողութեամբ: Էդրինդում, Բուրսայում, Քոնիայում եւ Քըրքլարեւիլում թողնուեցին մէկական որբանոցներ, իսկ մնացածում ապաստանած երեխաներին սկսեցին տեղափոխել Ստամբուլ: Այս կենտրոնում հաւաքուած թուրք երեխաները յանձնուելու էին Օսմանեան անվտանգութեան տնօրինութեանը, իսկ հայ մանուկները՝ Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին: Այդ նպատակով մի տուն վարձակալուեց Ստամբուլի Նիշանիթա թաղամասում, որը ղեկավարելու նպատակով հիմնուեց երեք հոգիանոց մի յանձնաժողով՝ բաղկացած ամերիկացի, թուրք ու հայ անդամներից: Ժողովրդի մէջ որպէս Bitarchfhane (Չէզոք տուն) յայտնի այդ տանը նաեւ աշխատում էին երկու խոհարարներ, որոնցից մէկը հայ էր, միւսը՝ մահմետական, ինչպէս նաեւ՝ մի հայ ծառայ ու մուսուլման դռնապան:

Երբ հասաւ Մայիս ամիսը, Դաշնակից ուժերի ոստիկանական կազմակերպութիւնն արդէն իսկ հաւաքել էր վերոյիշեալ երեխաներին եւ նոյնիսկ սկսել բերել նրանց Ստամբուլ: Սակայն բողոքներն ու երեխաների կողմերի միջեւ խնդիրները վերջ չունէին:

1920 թ. Ապրիլից մինչեւ 1921 թ. Հոկտեմբերը, երբ բողոքները մի փոքր նուազել էին, Միջամպուլում տեղանքի

ուսումնասիրութիւններ կատարող «Pathfinder» ընկերութեան գեկոյցի համաձայն՝ այդ ժամանակուայ Միջամպուլի որբանոցներում եղել է 3,827 հայ, 2,798 թուրք, 1,548 յոյն, 279 հրեայ եւ 280 ռուս որբ: Բացի այդ՝ կաթոլիկ եկեղեցու որբանոցում 171 որբ կար, որոնց մեծ մասը հայ էր: Թէ երկրի միւս կենտրոններում որբան որբ է եղել, ամբողջական տեղեկութիւններ չկան:

1920 թ. սկսած՝ օտար հումանիտար (մարդասիրական-իմբ.) կազմակերպութիւններն սկսեցին հայ որբերին երկրից տանել: Նախ եւ առաջ 3,000 որբ Կիպրոս տարան, որոնց, սակայն, 1921 թ. կրկին Միջամպուլ բերեցին: 1921-1922 թթ. Մարաշից, Ուրֆայից, Այնթապից, Մալաթիայից եւ Խարբերդից մօտ 12 հազար երեխայ տեղափոխեցին Սիրիա: 1922 թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին 15,600 երեխայ Յունաստան տարան: Այս երեխաներին յետագայում այլ երկրներ են տեղափոխել:

Քանի որ թուրքիայում արիւնւային նիւթերի մեծ մասը գաղտնի է պահուում, ուստի յայտնի չէ, թէ քանի հայ որբ է եղել: 1921 թ. Հայոց պատրիարքարանի կողմից պատրաստուած մի ցուցակի համաձայն՝ երկրի տարբեր ծայրերում «դեռեւս չփրկուած» 63 հազար հայ որբ է եղել: Եթէ այս թուից հանենք օտար կազմակերպութիւնների՝ երկրից տարած երեխաների թիւը, ապա կարող ենք ենթադրել, որ թուրքիայում մնացել է 30,000 հայ որբ: Եթէ ուզում էք իմանալ, թէ այդ երեխաները հանրապետութեան ողջ պատմութեան ընացքում ինչեր են քաշել, կարող էք կարդալ Ֆեթհիյէ Չեթինի «Մեծ մայրս» («Մեթիս» հրատարակչութիւն, 2008 թ.) եւ Իրֆան Փալալըի «Տարագրութեան զաւակները. պարզուած է՝ տատս հայ է եղել» («Սու» հրատարակչութիւն, 2008 թ.) վէպերը, եթէ, ի հարկէ, սիրտներդ դիմանայ:

Քաղմ Կարաբեքիրի Գիւրբիւզլեր բանակը (Առոյգ պատանիների բանակը)

Այսպէս, օրինակ, ազգային պայքարի ժամանակ Արեւելեան ռազմաճակատի հրամանատար Քաղմ Կարաբեքիրը գեկոյցում գրել է, որ իր պաշտօնավարման շրջանում կայ մօտ 50,000 երեխայ, ովքեր հոգածութեան կարիք ունեն: Փաշան Էրզրումի (Կարին) շրջակայքում փողոցներից կամ էլ նրանց խնամել անկարող ազգականների մօտից հաւաքել էր տուել որբ մնացած 2000 աղջիկ, 4000-ի չափ էլ տղայ երեխաների եւ տղաների կէսի միջոցով ստեղծել Gurbuzler Ordusu-ն (Առոյգ պատանիների բանակը կամ էլ Էրզրումի երեխաների բանակը): Այս մանուկներն ստացել են ռազմական կրթութիւն, անգամ դահուկորդութեան դասընթացներ անցել, նրանց մի մասն արհեստներ է սովորել Էրզրումի Եսկուտիէ զօրանոցի Արդիւնաբերական դպրոցում, որը հազուստ եւ կօշիկ էր մատակարարում բանակին: Սակայն այն հանգամանքը, որով փաշան այդքան հպարտանում էր, այն էր, որ այդ երեխաները ձեռք էին բերում թուրքական դիտակցութիւն: Կարաբեքիրի խնամակալութեան տակ վերցուած տղայ երեխաների շարքում կային նաեւ հայ որբեր: Այս մանուկների մէջ ընդունակները Կարաբեքիրի կողմից ուղարկուել էին Բուրսայի նորաբաց Ընթացար ռազմական լիցէյ (վարժարան-իմբ.)՝ այնպէս ներկայացնելով, թէ իբր նրանք թուրք ընտանիքների որբեր էին, իսկ մնացածները մասնագիտութիւն էին ստացել եւ կենսք մտել:

ԱՅՇԷ ՀԻՒՐ

Թրքերենէ թարգմանեց՝ ԱՆԱՀԻՏ ՔԱՐՏԱԾԵԱՆ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԹԱՂԻ ԿԱՐԱԽԱՆԸ

Ամերիկեան վարժարանի աշակերտուհի՝ Հայկանուշ Զառացեանի պատմածներէն.

«Երբ որ մեր կարաւանը Հասան - Չէլէպի հասաւ, բոլոր էրիկմարդիկը, մինչեւ 10 տարեկան տղաքը ժողվեցին տարին: Վերջէն լուր եկաւ թէ՛ մարդ գլուխ 5 ոսկի տուողը թող պիտի տան. չտուողները պիտի սպաննեն: Շատ կնիկներ ունեցած-չունեցած դրամ, ոսկի, առին տարին, շատերը կրցին իրենց մարդիկը ազատել: Շատեր ալ դրամ չունէին, եւ շատ մարդ վար դրին: Ասոնց կնիկները կ'աղաղակէին, կը պաղատէին որ իրենց մարդիկը թող տրուին. կենդանակերպ քիւրտեր, դաժան-դահիճ ժանտարմաներ թուրեր-նաճախներ ձեռքերնին շրջապատած էին մեր մարդիկը: Տեսնելով որ ասոնցմէ դրամ կարենալ առնելու յոյս չկայ, շատ մը ձիւ պայտեր, գամեր բերին, ասոնց ոտքերը սկսան պայտել. ձեռքերնին հաւատամք բռնել տուած՝ իրար կը գամէին:

«Անպատմելի էր մէկ կողմանէ գոհերուն աղիողորմ ճիչերը, աղաղակները, միւս կողմանէ կնիկներուն լաց ու կոծը, վայնասունը: Արիւնը ոտքերնուն, ձեռքերնուն աղբիւրի պէս կը վազէր. մինչդեռ եղկելիները ասանկ կը տանջուէին, անգուլթ դահիճները կ'ըսէին անոնց. «Ի՞նչ կայ համբերեցէք,

չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ալ ասանկ ձեռքերէն, ոտքերէն գամեցին, անիկա բնաւ չէր տրտնջար»:

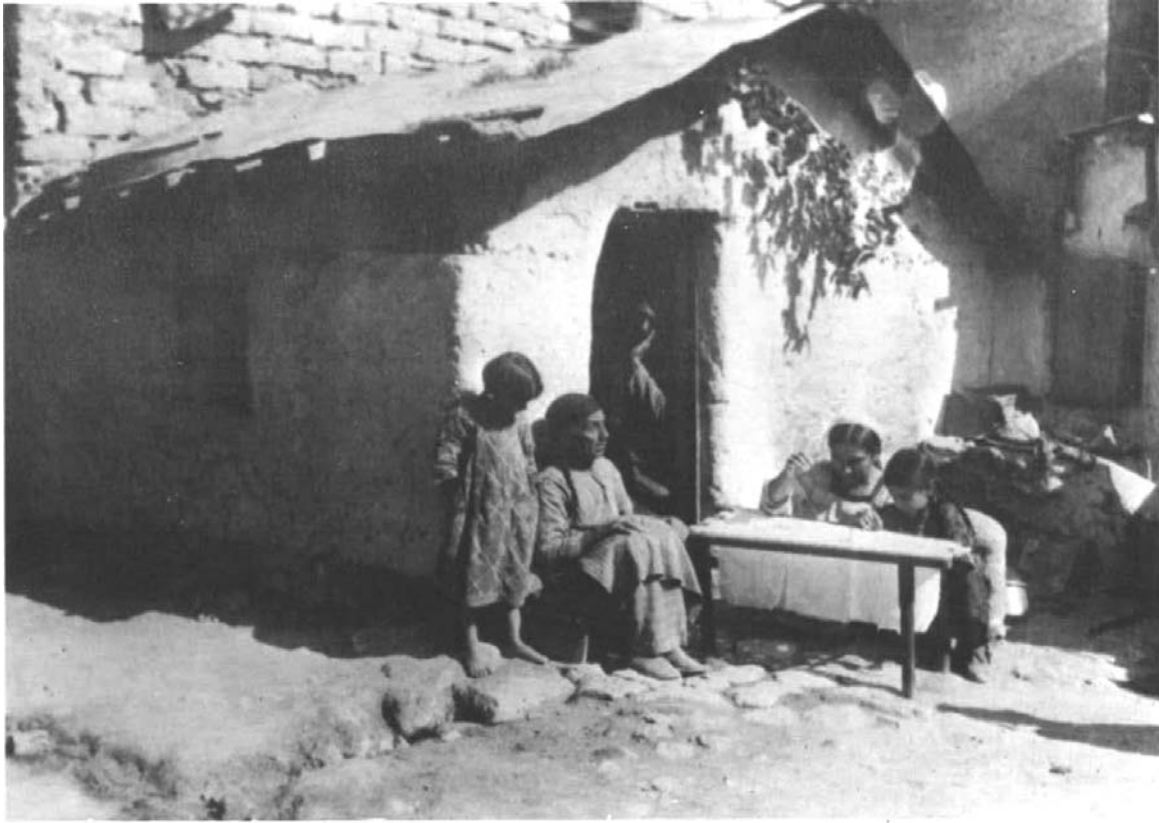
«Վերջէն մեծ քանակութեամբ չոր խոտ բերին, թիթեղ մըն ալ կազ. խոտը աս խեղճերուն բոլորտիքը դիզեցին, կազը վրան լեցուցին, կրակ տուին բռնկեցուցին: Կնիկներն ալ շրջանակաձեւ բոլորտիքը կեցուցին. կանանչ-կարմիր բոցերը կը լափէին կալանաւորները, կնիկները խելագարած, ոմանք ինքզինքնին պատառ - բզկի կ'ընէին, ոմանք գլխնուն, կուրծքերնուն կը ծեծէին, ոմանք մարած, ուշքերնին անցած կ'իյնային. շատեր ալ ձեռքերովնին երեսնին կը ծածկէին որ չտեսնեն այս անուելի տեսարանը, որ ճամարիտ դժոխք մըն էր:

«Դահիճները մէյ մէկ սաղայելներ, կը բռնադատեն կնիկները որ երեսնին չծածկեն, նային. ի՞նչ գուարճալի բան է ըսելով՝ դժոխքին բոլորտիքը պար բռնած, դիւային ուրախութեամբ կը գուարճանային: Մառխի պէս մլուլ-մլուլ կը վառէին մարդիկը, ճենճահոտը աշխարք բռնած էր. ամէնքը այրեցան, մոխիր եղան»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԲԻԿԵԱՆ

Տեսնելով որ ասոնցմէ դրամ կարենալ առնելու յոյս չկայ, շատ մը ձիւ պայտեր, գամեր բերին, ասոնց ոտքերը սկսան պայտել. ձեռքերնին հաւատամք բռնել տուած՝ իրար կը գամէին:

Հալէպի հայկական գաղթականացանը

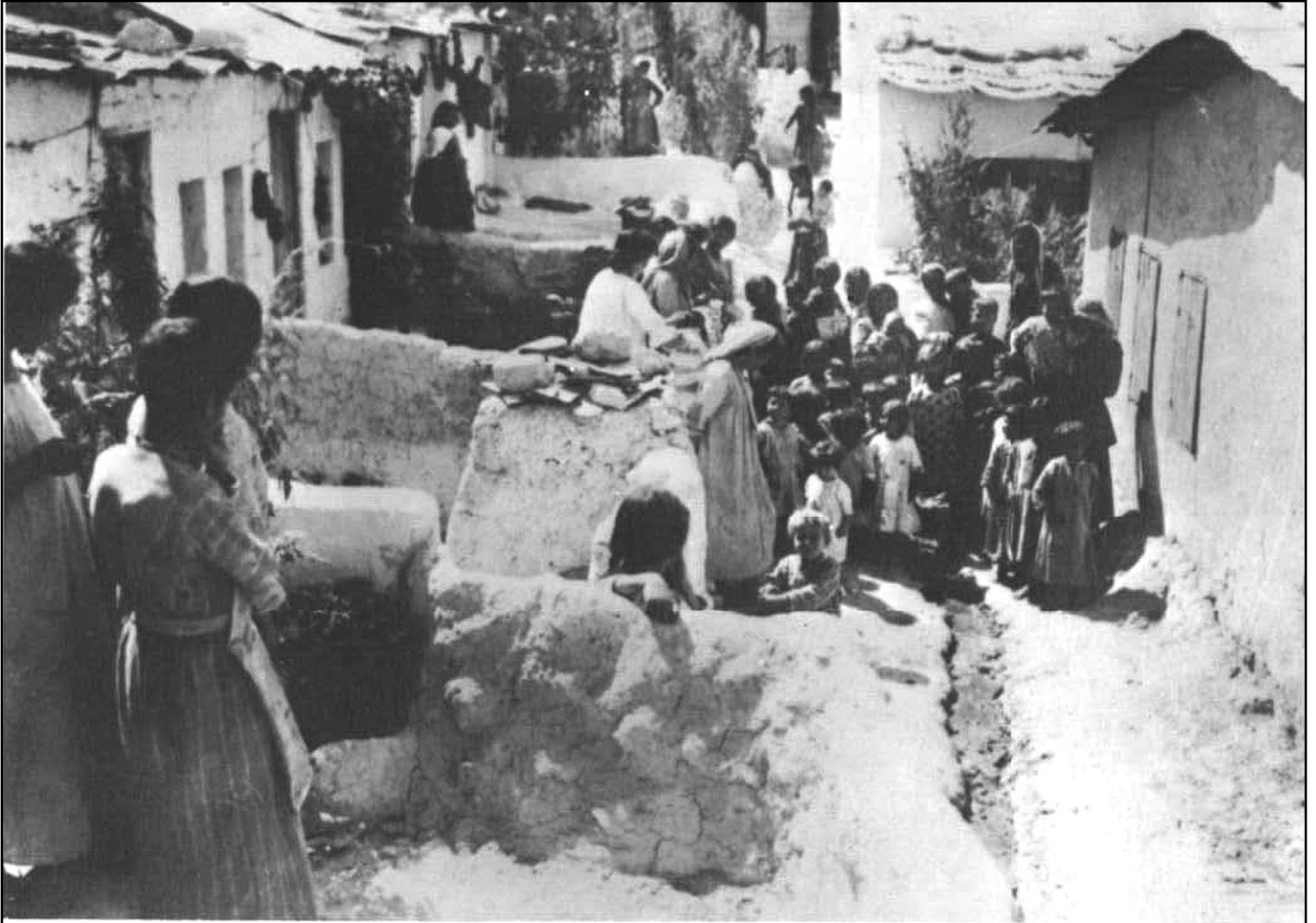

Ուրճացիներու թաղաքածին. Սուլթան Խանըմ եւ իր ընտանիքը

Dwellers outside in Ourfa Camp.

Armenian Refugee Camp in Aleppo

Բնօրը իր տուներով, բակով, կոյուղիով եւ քնակիչներով:

Social life and camp activities

The Ontology of Genocide Against Minorities in the Ottoman Empire

By Henry C. Theriault

The metaphysics of the relationship between the unit and the multitude have long been contested in scientific, political, historiographic, and other contexts. Even the terms we use to refer to different tensions often unavoidably commit us to favor one or the other term: the atom and the molecule, the part and the whole, the one and the many, the individual and the masses, the subject and the state, and so on.

Still, there is often some kind of material support for one side or the other: It is the atom that is the fundamental unit of matter, not the molecule or compound (nor the proton, quark, or any other subatomic particle). In the social realm, however, even such objective physical features, though they might exist, do not hold sway. True, human beings are physically discrete relative to one another. Yet, the individual human being appears dependent on other human beings not only for basic survival, but for emotional and intellectual development. If linguistic rationalists such as Noam Chomsky are correct, then our minds are fundamentally social, in that (the fundamental social mechanism of) language is embedded naturally in them and is the form of thought itself. The more we consider such issues, the more ambiguous such a relationship appears. Think also of the deep political conflicts, not to mention the oppressions and perverted extremisms, generated by adherents to one side or the other on whether the citizen or nation/state, individual member or race, etc., is primary.

This conceptual tension becomes even more fundamental when we engage historical issues, and interpretation overwhelms materiality. The data of history are indeterminate, and any set allows a range of cohesive accounts to be proposed. At the same time, material factors, such as statements by genocide perpetrators of the intent to destroy, or consistent patterns of exterminatory actions that cannot be coincidental, or even consistencies in structural situations, such as different groups in the Ottoman Empire occupying similar positions within the millet system and experiencing similar fates during the Ottoman genocidal process against minorities. What is more, the parsing of a unitary event in space and time is, ultimately, arbitrary, in the sense of allowing more than one parsing, not any parsing. Did the Armenian Genocide comprise the events of the 1890's, 1909, 1914, and 1915? Did it end in 1918, 1923, or much later? Was the French Revolution a series of specific events or one overarching event? Both at once? Local and meso-level variations fragment the event to the point at which what appears to be an internally complex single event can just as easily be regarded as a series of distinct events and moments that are not linearly causally connected (in a causal chain), but which at any point were the function of a variety of forces such that the next situation was not entirely determined by the previous one in the sequence of events retroactively understood as the French Revolution. But the push is just as much in the other direction. Did the killing of returning Armenians after the fall of the Young Turk regime constitute the beginning of a new set of violent acts, or was it a continuity of the genocide? As we reflect, it seems that the previous violence and entrenchment of the ideology behind it made possible and largely determined the later

killings, suggesting that the bulk of the genocide is inseparable from the later killing of Armenians.

Or does interpretative framework always trump material possibilities if we decide it does? Is all "unity" the function of consciousness, and so whatever we want it to be (as proposed by postmodernist relativists) or whatever our prejudices and conceptual limitations determine it to be (as maintained by superscholars placing themselves beyond such limitations due to their ability to transcend "nationalism" or some other putatively limited perspective)?

There are many ways we might try to dig ourselves out of this mire of ambiguity, not just regarding what the right interpretation of events is but what the right framework for interpretation is. We could say that both drives, one toward unification and the other toward fragmentation, are primary and related, with the focus on elements making possible appreciation of composites or superindividual wholes, and the focus on the overarching unity of historical processes giving context and meaning to discrete events. Choosing one or the other perspective as correct means losing the essential contributions of the other or the one as part of a comprehensive approach to historical events that allows us to see them in both their detailed specificities and their overarching patterns and causal trajectories. We can go even further than this simple binary, as explained by such genocide scholars as Scott Strauss and Ugur Ungor, to recognize multiple levels of genocidal activity, typically referred to as the familiar macro (overarching), micro (local, individual), and meso (regional) levels. All levels affect the other levels and all are essential to comprehensive understanding of a case of genocide. This approach allows us to recognize that each level of analysis has a function and a value. What is more, dialectically (or trialectically), the more we attempt to approach a case exclusively at one of the levels, the more our findings and interpretative needs push us to consider and even depend on the other levels—indeed, the more we must take account of the other levels even to produce any findings at one of the levels. The more we push one perspective, the more essential the other perspective(s) become.

If we hold that concept has primacy over empirical fact in some kind of Kantian sense, then concept itself is conditioned and necessary. We have to see unities and multiplicities in history not because they exist in the events we regard, but because that is how our minds organize the world for us. The problem, of course, is that rational people can disagree about precisely how to organize their perceptions of reality, so we need a deeper principle to decide which parsing of historical events is correct. The view that the simplest explanation that fits all data is best is often proposed for scientific theorization. But it, too, is incomplete. How do we define "simple"? What is a "best fit"? And, which data do we exclude, because any theory that goes beyond a mere restatement of the data never fits the data perfectly and thus requires discounting some data.

Quine's solution is the "web of belief." According to this model, no single belief about the world exists indepen-

The Church of the Redeemer (Surb Prkich), Ani

dently of other beliefs; rather all beliefs an individual holds are related to one another in a complex network. If one belief is falsified, this affects other dependent or related beliefs as well. The most reasonable interpretation of new historical data is the one most consistent with the set of beliefs about the world a person already holds, that is, the one that disrupts that person's web of beliefs the least. The obvious problem is that socially inculcated ideologies and manipulative propaganda work precisely by warping a person's web of beliefs away from what others not subject to this propaganda would find most reasonable. It is precisely the web of preexisting beliefs about the world—that "our" society is inherently good and could not commit horrific acts of genocide, that extreme views tend to be biased so the truth in a case of conflicting views lies somewhere in the middle, etc.—that deniers exploit.

Does this mean we are stuck with a postmodernist relativism? Here ethical commitments as well as practical concerns can have a decisive role. That the evaluative principles we employ might be ultimately arbitrary does not mean that those committed to human rights cannot choose to agree to the basic Utilitarian principle that "suffering is bad" and its implication that "the intentional or neglectful infliction of human suffering is bad." If the latter is true, then we can choose to organize historical data in such a way as to maximize our recognition of suffering. Thus, the best interpretation of a set of historical data is the one that least downplays or hides dimensions of suffering. Similarly, an ob-

vious practical concern is capturing as much detail within a "unity" as possible. In neo-Hegelian terms, it is precisely unification that preserves internal complexity that is optimal, so that the drives toward unification and fragmentation themselves are misleading, as true unification is a unification of complexity such that if that complexity is superseded or obscured the unification becomes less interesting or trivial. Reduction by suppression of complexity is not unification but misleading simplification. The question is no longer which drive we emphasize, but how to follow each in a manner that maintains as much as possible appreciation of the other feature of reality. We want to look at details in all their complexity in such a way that we do not thereby lose sight of overarching connections.

But how do these ontological abstractions relate to the Ottoman-Turkish treatment of minorities? In recent years, there has emerged a new way of looking at what had long been studied as "the Armenian Genocide." Broadening attention to the fates of Assyrians and Greeks under the Young Turk and Kemalist regimes has led to a recasting of "the Armenian Genocide" as the Ottoman-Turkish Genocide of (Christian) Minorities. Although earlier work had increased this attention, David Gaunt's work [1] is arguably the first to present more than one victim group as the targets of an integrated genocidal process. Through this framework we can appreciate the conceptual interfusion of the three groups (because of the territorial focus of Gaunt's work, Greeks are not a focal element, but an extension of

his approach can easily be made to include them) in a single genocidal process, even as historical sources are typically precise in the local fates of the groups [2] and thus help preserve a precise understanding of the complexity of the overarching process. In the same period, some Armenian studies scholars began a similar push. For instance, in the 2005 conference on the Armenian Genocide he hosted at UCLA, as well as the subsequent book of papers delivered at the conference, Professor Richard Hovannisian included papers on both Assyrian and Greek victimization. [3] The shift quickly fostered explicit analysis of a unified genocidal process, in the work, for instance, of Hannibal Travis [4] and Panayiotis Diamadis.[5] What is more, this attention on the unified process has also been coupled with groundbreaking work on the heretofore neglected Assyrian and Greek aspects, most notably in recent anthologies. [6]

As comparative genocide studies showed that consideration of diverse cases of genocide was not simply a matter of logging analogical comparisons and contrasts, but of recognizing historical relationships and common contextual factors across often apparently disparate instances of genocide, the new works on the Ottoman-Turkish genocidal process are not simply developing parallel histories of three target groups. On the contrary, the more analysis of the particular groups that is done, the more the inevitability of consideration of the treatment of the other groups becomes apparent.

These works show that it is not simply a matter of adding two cases to a set of Ottoman-Turkish genocides, but taking an integrative approach. As already suggested, that approach arises organically through the sustained treatment of any of the particular victim groups. As I have explained to students regarding Gaunt's *Massacres, Resistance, Protectors*, and George Shirinian has commented about editing *The Asia Minor Catastrophe, study of the fate of Ottoman Assyrians and Greeks*, respectively, has taught us a great deal about the fate of Armenians. In fact, I contend here that it is no longer possible to study the latter in isolation. As the opening ontological considerations imply, a truly comprehensive understanding of the genocide of Armenians depends on attention to the broader genocidal process in the Ottoman Empire.

This is not, of course, to suggest that there are no differences between these fates. Because of territorial distributions and sizes of the different groups, nuances in perpetrator ideology, opportunities (the defense of Van, for instance), considerations regarding statehood (the Greeks were understood to have a state already, though one seen as a threat to Turkish territory, the Armenians were perceived as a large enough group to make a claim on their historical homeland areas, while the Assyrians were not perceived as a large or concentrated enough group to pose an immediate territorial threat), and other factors, the timing, methods, extent, and even stated rationales varied among the groups. Yet, the same is true of differences within each of these groups, albeit to a lesser extent. For example, while Armenian Protestants were targeted for genocide, the trajectory of decision-making and implementation was different from that of Apostolic Armenians. Similarly, gender was a very significant factor in the specific ways members of each group were treated, though, for instance, Greek labor battalions included both men and women (yet the women were subjected to sexual violence). [7] But it is precisely the appreciation of these variations that allows a precise and unified analysis of the complex genocidal process that occurred in the Ottoman Empire, spanning war and peace, three governments, and a wide range of locations.

ENDNOTES

[1] David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006).

[2] Comments by Roupen Adalian in reference to the documents on the Ottoman genocidal process contained in the U.S. National Archives, "The Study of the Armenian Genocide Sources: Where and What to Look for?," "Armenian Genocide: Challenges on the Eve of the Centenary" International Conference, Yerevan, Armenia, March 22–23, 2013, on March 22.

[3] See Anahit Khosroeva, "The Assyrian Genocide in the Ottoman Empire and Adjacent Territories," and Speros Vryonis, Jr., "Greek Labor Battalions Asia Minor," pp. 275–90, in *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2007).

[4] Hannibal Travis, *Genocide in the Middle East: The Ottoman Empire, Iraq, and Sudan* (Durham: Carolina Academic Press, 2010).

[5] Panayiotis Diamadis, "Children and Genocide," in *Genocide Perspectives IV: Essays on Holocaust and Genocide*, ed. Colin Tatz (Sydney: The Australian Institute for Holocaust and Genocide Studies/ UTSePress, 2012), pp. 312–52.

[6] Tessa Hofmann, Matthias Bjornlund, and Vasileios Meichanetsidis, eds., *The Genocide of the Ottoman Greeks: Studies on the State-Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor (1912-1922) and Its Aftermath: History, Law, Memory* (Aristide D. Caratzas, 2012), and George Shirinian, ed., *The Asia Minor Catastrophe and the Ottoman Greek Genocide* (Toronto: Zoryan Institute, 2012).

[7] See Vryonis.

Henry C. Theriault earned his Ph.D. in Philosophy in 1999 from the University of Massachusetts, with a specialization in social and political philosophy. He is currently a professor in and chair of the Philosophy Department at Worcester State College

Genocide Encyclopedias and the Armenian Genocide

By Alan Whitehorn

The two key human rights concepts of "crimes against humanity" and "genocide" have their roots in the response to the Young Turk mass deportations and massacres of Armenians in the Ottoman Empire during World War I. Following the April 24, 1915 mass arrests of hundreds of Armenian political, religious and community leaders of Constantinople and their subsequent exile and deaths and the massacres of multitudes of other Armenian civilians, the Entente allied powers of England, France and Russia warned on May 24, 1915 that the Young Turk dictatorship would be held accountable for the massacres and the "new crimes of Turkey against humanity and civilization".

In 1921 Soghomon Tehlirian was put on trial in Germany for having assassinated Mehmet Talaat, one of the key Young Turk triumvirate responsible for the deportations and massacres of Armenians. Raphael Lemkin, a young Polish university student, who would later become a lawyer, wondered why there existed domestic laws to deal with the murder of one person, but no international law to punish those responsible for the mass killing of a million or more persons. During the 1930s, Lemkin suggested the twin concepts of "vandalism" and "barbarism" to deal with such crimes. The former dealt with the destruction of cultural artifacts, while the latter related to acts of violence against defenceless groups. By 1944, these twin concepts had merged into his proposed new international term: "genocide". The new concept, along with "crimes against humanity", would become a key pillar of international law.

With the introduction of the two crucial legal concepts of "crimes against humanity" and "genocide", it remained for scholars and prosecutors alike to apply these principles to specific cases. Over time, increasingly there emerged the need to compare different historical and contemporary examples. Pioneering analytical and comparative books such as Irving Horowitz's *Genocide* (New Brunswick, Transaction Books, 1976) and Leo Kuper's *Genocide* (Harmondsworth, Penguin Books, 1981) were penned in this regard. Before long, the field of genocide studies emerged and was formalized with the birth of the International Association of Genocide Studies in 1994. However, a challenge familiar to many in comparative politics arose. Given that most individuals and scholars lack the global expertise to know sufficient detail about all of the major case studies, there was an urgent need for encyclopedias and dictionaries on genocide.

Drawing intellectual inspiration and editorial guidance from Israel Charny, a pioneering project was launched. In 1999, the two-volume *Encyclopedia of Genocide*, (Santa Barbara, ABC-CLIO, 1999) was published. With substantial input by Rouben Adalian, the encyclopedia included two-dozen entries about the Armenian Genocide and the Ottoman Young Turk regime. The encyclopedia also contained several thematic entries that cited reference to the Armenian case. Rouben Adalian led the way with 17 entries that he penned on topics such as the Hamidian Massacres, Adana, Musa Dagh, Young Turks, Woodrow

Wilson and Henry Morgenthau Sr. Other prominent authors included Vahakn Dadrian (Armenian Genocide documentation and Courts Martial), Roger Smith (Armenian Genocide denial), Robert Melson (comparison of the Armenian Genocide and the Holocaust), Samuel Totten (genocide films and literature), Peter Balakian (poetry on the Armenian Genocide), Sybil Milton (Armin T. Wegner) and Steve Jacobs (Raphael Lemkin). The two volumes were not only pioneering, they remain quite useful, even to this day. This is a testament to their strong scholarship and the continued importance of the topic. Adalian's entries stand up well and many still appear on-line at the ANI web site.

Soon after the appearance of the English language two volume *Encyclopedia of Genocide*, a French language one-volume version appeared: Israel Charny, ed., *Le Livre noir de l'humanité: Encyclopedie mondiale des genocides* (Toulouse, Editions Privat, 2001). For the most part, the entries on the Armenian Genocide and other genocides were the same, but there were a few additions and deletions in the French edition. Overall, students of the Armenian Genocide were exceptionally well-served by the two editions.

The three-volume set edited by Dinah Shelton. *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, (Detroit, Thomson Gale, 2005) provides extensive material on the Holocaust, attempted to be more inclusive of other genocides and offered a number of thematic entries. However, the coverage on the Armenian Genocide (with under ten full entries) was less in this three-volume account than in the earlier and smaller English and French *Encyclopedia of Genocide*. Nevertheless, the entries were written by prominent figures: Vahakn Dadrian (Armenians in the Ottoman Empire, Talaat), Dennis Papazian (Armenians in Russia and the USSR), Michael Hagopian (Armenian Genocide documentary films), Atom Egoyan (Armenian Genocide feature films) and Peter Balakian (Genocide poetry, including a section on the Armenian Genocide). The cluster of entries was stronger on the arts angle of the Armenian Genocide than the history or sociology. For example, Henry Morgenthau Jr addressing the Holocaust was listed, but not Henry Morgenthau Sr on the Armenian Genocide. The entry on Benjamin Whitaker was an important one, but remained silent on the Turkish government's powerful efforts to thwart the UN's Whitaker Report, which contained an important historical reference to the Armenian Genocide. The *Encyclopedia* did, however, include an entry by Christopher Simpson on German missionary Johannes Lepsius and his brave report during WW I on the Armenian massacres. On another positive note, some of the thematic entries provided references to the Armenian Genocide.

The one-volume account edited by Leslie Horvitz and Christopher Catherwood, *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, (New York, Facts on File, 2006) contained only one main entry on the Armenian Genocide and one partial reference in the entry on "crimes against humanity". This was inadequate coverage of one of the major genocides of the 20th century. It seemed that the pattern had become

one of declining coverage. That was about to change.

The two-volume collection co-edited and co-authored by Samuel Totten and Paul Bartrop (with some assistance from Steve Jacobs), *Dictionary of Genocide* (Westport, Greenwood, 2008) saw a return to more comprehensive coverage. While no Armenian Genocide specialist authors were listed as contributors, the volumes included at least 40 entries on the Armenian Genocide and a wide range of topics covered. Entries dealt with the key perpetrators (Abdul Hamid II, Committee of Union and Progress/CUP, Ahmed Djemal, Ismail Enver, Mehemed Talaat, Mehemed Nazim), famous places and incidents (Adana, Deir el Zor, Forty Days of Musa Dagh), key humanitarian figures (Johannes Lepsius, British Viscount James Bryce, US Ambassador Henry Morgenthau, German military medic Armin T. Wegner), international reaction (British and the Bryce Report on the "Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire", American including the formation of the "Armenian Atrocities Committee"), films (Ararat, *Voices From the Lake, Armenia: The Betrayed*), genocide centers (Armenian Genocide Institute Museum, Zoryan Institute), Armenian Genocide denialist authors (Bernard Lewis, Justin McCarthy), links to related Ottoman genocides (Assyrians, Pontic Greeks) and the Holocaust. It is a highly readable set of volumes that provides useful summary information about the

Armenian Genocide. However, some readers would want more detailed entries and that was about to appear.

In an Internet age, it was inevitable that an on-line encyclopedia of genocide would eventually emerge. The American educational publisher ABC-CLIO recently created a large database on genocide that was primarily intended for high school students and teachers, but would also be valuable to university students and professors. Entitled "Modern Genocide: Understanding Causes and Consequences", it is available for an annual subscription fee. Developed in consultation with an advisory board of Paul Bartrop, Steven Jacobs and Suzanne Ransleben, the database continues to grow and be updated. At the current time, it contains seven main entries on the Armenian Genocide (Overview, Causes, Consequences, Perpetrators, Victims, Bystanders, International Reaction) by Alan Whitehorn. There are also several discussion essays by various authors (including Colin Tatz and Henry Theriault) on Armenian Genocide recognition and how well the genocide has been known, and about 70 individual subject entries. Entries include pieces done by Rouben Adalian, Paul Bartrop, Zaven Khatchaturian, Robert Melson, Khatchig Mouradian, Rubina Peroomian, George Shirinian, Roger Smith, and others. However, not as many Armenian Genocide specialists have contributed as one might have expected. In addition to the encyclopedia entries and genocide timeline, there are some primary source documents and photos. The online database provides useful insight on the Armenian Genocide. It also suggests what might be possible if all of the entries were to be gathered together into a separate encyclopedic volume that is focused on the Armenian Genocide. Unfortunately, this is something that to date has not yet been done, but which one hopes will occur before 2015.

Quite significantly, all of the genocide encyclopedias together show that the Armenian Genocide constitutes an important case study that is included in each and every genocide encyclopedia from the first to the most recent. This reflects academic consensus amongst genocide scholars that the mass deportations and killings of Armenians constitute genocide. These important scholarly reference works thus provide significant academic documentation that can serve to repudiate the Turkish state's repeated polemical denials of the Armenian Genocide. Accordingly, these genocide encyclopedias ought to be cited by scholars, jurists and citizens alike. The European Court of Human Rights, in its recent (December 17, 2013) flawed decision on Armenian Genocide denial, should have been aware of such key academic reference works. If they had, their reasoning, in all likelihood, would have been different. Without a doubt, these encyclopedia's coverage of the Armenian Genocide remind us that time is long overdue for the Turkish government and its citizens to face the dark pages of their history.

*Alan Whitehorn is an emeritus professor of political science at the Royal Military College of Canada and author of several books on the Armenian Genocide, including **Just Poems: Reflections on the Armenian Genocide**.*

ONLY 200,000 ARMENIANS NOW LEFT IN TURKEY

More Than 1,000,000 Killed, Enslaved or Exiled, Says a Tiflis Paper.

TIFLIS, Transcaucasia, Oct. 19 (via Petrograd and London, Oct. 21).—The estimate is made by the Armenian newspaper Mshak that of the 1,200,000 Armenian inhabitants of Turkey before the war there remain not more than 200,000. This residue, the Mshak says, may disappear before the end of the war, on account of the Turkish policy of extermination.

The figures of the Mshak are based on the estimate of the Armenian Patriarch at Constantinople that 850,000 Armenians have been killed or enslaved by the Turks, in addition to which 200,000 Armenians are believed to have fled to Russia.

The New York Times

Published: October 22, 1915

Fire and Sword at Kessab

On Friday 30th July 1909, The Evening News Sydney published an article titled "Fire and Sword at Kessab - Thrilling stories of Armenian massacres"

Evacuation of Kessab population from Basit, May 15, 1909

Mr. H. Martyn Gooch, the secretary of Evangelical Alliance has just received a long letter from the Rev. Stephen Van R. Trowbridge, containing some terrible revelations concerning the sack of Kessab, and the massacre of numbers of its inhabitants by armed Turks and Arabs (says the London "Daily Graphic" of June 19). The story is thrilling in its record of the bravery and endurance of men, women, and children, and throws, as may be expected, a sinister light on the action of certain officials and the savagery of the Moslems.

Kessab, says Mr. Trowbridge, was a thrifty Armenian town of about 8000 inhabitants, situated on the landward slope of Mount Cassius (Arabic, Jebel Akra), which stands out prominently upon the Mediterranean Sea Coast, half-way between Alexandretta and Latakia. It is now a mass blackened ruins. What must it mean to the 5000 men and women and little children who have survived a painful flight to the sea coast, and have now returned to their mountain home, only to find their houses sacked and burned! There were nine Christian villages which clustered about Kessab in the valleys below. Several of these have been completely destroyed by fire. All have been plundered, and the helpless people driven out or slain.

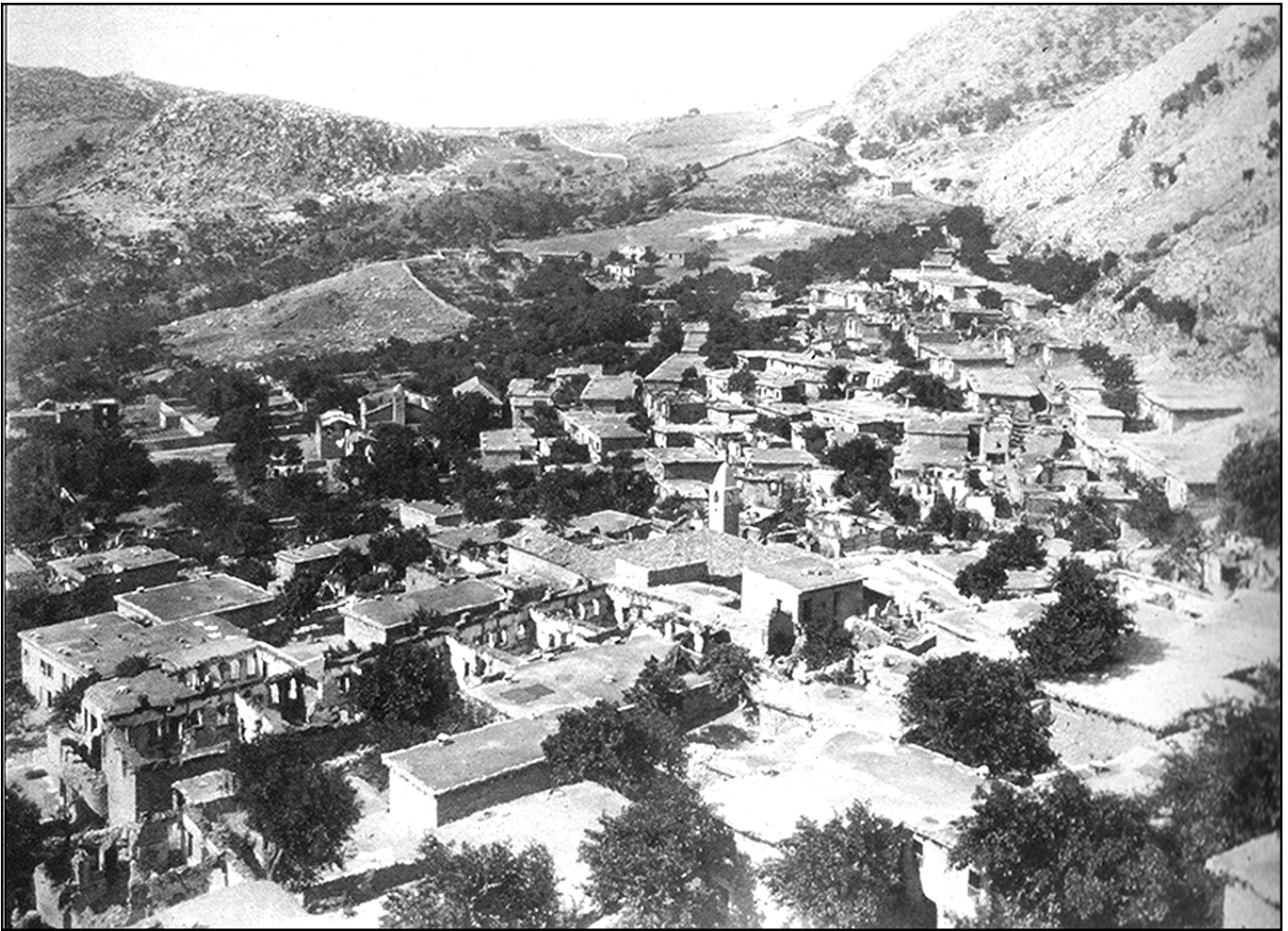
On Thursday evening, April 22, the Kessab scouts

brought word into the town that great crowds of armed Turks and Arabs had gathered in the nearest Moslem village. It was an anxious night. Before daylight, Friday morning, rifle shots told of the evening's advance. By three separate mountain trails, from the north, north-east, and east thousands upon thousands of armed Moslems came pouring up the valley. Their Martini rifles sent the bullets whisking into Kessab houses, while the shotguns of the 300 Christians, who were posted on the defence, could not cover the long range. It was a desperately unfair struggle, and the Kessab men realised their straits.

FLIGHT TO THE CLIFFS

The women and girls gathered up the little children on their backs and in their arms, headed along the west trail over the ridge towards Kaladouran, and clambered up into the cliffs and crevices which overlook the sun at an altitude of 5000 feet. Some in small groups, others entirely alone, hid themselves under the thorny underbrush or in the natural caves.

Towards evening the men had been compelled by the overwhelming odds to give up the defence. They fell back without any panic or noise. And the Turks and Arabs who

rushed into the streets were so seized with the lust of plunder that they did not pursue the rearguard of the Christians.

One of the saddest experiences was that of Azniv Khanum, wife of the preacher in Kaladouran. Ten days before the massacre she had given birth to twin children, a little boy and girl. When the flight to the mountains took place, she had not the strength to climb with the others, so her husband hid her and their four children among the rocks near the edge of the village. The babies were wrapped in a little quilt, and the other children clung to their mother, while the father hid in a cave close by. Before long, Azniv Khanum and the children were discovered by the Turks. One of the plunderers snatched up the quilt, despite the mother's entreaties. The two babies rolled out, one in one direction and one in another, over the rough stones.

Then the Turks rudely laid hold of the mother, and, holding a revolver against a breast, ordered her to become a Moslem. She bravely refused. "Then you are my slave," he said and beat her with the flat of his sword. He commenced to drag her down in order to tie her on his horse. Her foot tripped, she fell, and rolled over and over for about eight yards. There she lay on the rocks, bruised and exhausted, in the hot sun. The Turk, seeing a chance to plunder, abandoned her. Afterwards other Turks took her money and

her dress and shoes, and her little girl, about 4 years old. It is wonderful that she lived through it all. One of the little babies lived a week, the other about 10 days after that. When I was in Kaladouran we buried the little boy. It was a very touching service out under the trees.

All the tradesmen's shops and merchants' storehouses in Kessab are burned. In fact, the whole market is in ashes. The Roman Catholic and Protestant churches are completely burned. The latter was a spacious building seating a congregation of 1800. The American mission residence, occupied by Miss E. M. Chambers, was burned; so also the Girls' High School, the Boys' Grammar School, and the Protestant parsonage.

Unfortunately our space is too circumscribed to give the whole of this graphic letter. But it must be stated that the Evangelical Alliance, as in the past is forwarding financial assistance to the surviving Armenians, who have in many cases lost everything.

The Evening News was the first evening newspaper published in Sydney, Australia. It was published from 29 July 1867 to 21 March 1931.

The Benefits and Challenges of Genocide Education

By Raffi Sarkissian

Genocide education remains a strong medium for showing students the importance of safeguarding and understanding not just their individual human rights but those that we share universally. According to research conducted by genocide scholar Samuel Totten, teachers strongly believe that genocide education provides opportunities for teaching about identity, moral theories, and character education.

As mentioned in *Holocaust Education in Ontario Schools: An Antidote to Racism?* (2000), Geoffrey Short's findings show that genocide education will often not lead to anti-racist education unless teachers truly grasp its purpose and goals. Thus, in order to be delivered effectively, teachers require adequate professional development and continuous support. Without these conditions, it is easy for genocide education to become a survey course on genocides in history. Short goes on to cite denial of genocide as an important concern requiring attention in the classroom. "Clearly, if the Holocaust is to function as an effective antidote to racism it is essential to counteract Holocaust denial," he says.

In *The Emergence of Holocaust Education in American Schools* (2008), Thomas Fallace discusses the "New York Times Debate" of the 1970's in light of the emergence of Holocaust education curricula and of the New York City Board of Education's recommendation that its study be made mandatory in all of its schools. Among the published letters, we see some denying the Holocaust and thus challenging Holocaust education. For instance, George Pape, president of the German-American Committee of Greater New York, claimed that there was no proof the Holocaust had really taken place; he also wrote that the curriculum would target innocent German Americans. Dr. M. T. Mehdi, the president of an Arab-American organization, claimed the curriculum was Zionist propaganda that was going to be promulgated at the city's expense.

On July 13, 2005, the Toronto District School Board (TDSB) put forward a motion that sparked the development of the Grade 11 "Genocide and Crimes against Humanity" course and, on Dec. 14, 2005, it decided to integrate the Armenian Genocide into the high school-level history curriculum. Once the inclusion of the Armenian Genocide was clear and after the writing of the course had been completed in 2007, the government of Turkey began its usual offensive.

On Aug. 27, 2008, Ottawa's Embassy Magazine reported on the issue in an article titled, "Turkey Decries Toronto School Board Genocide Course." The author, Michelle Collins, reported that the Turkish Embassy had begun lobbying against the course together with the Council of Turkish Canadians (CTC). Both emphasized, as George Pape had in the 1970's, that no such thing as an Armenian Genocide had ever taken place and that the TDSB's new course would expose students to racism and discrimination.

But a Jan. 24, 2008 statement by the International Association of Genocide Scholars (IAGS) had set the record straight on the matter. "The assertion that teaching the truth about the Armenian past will be demeaning to Turkish students or Turkish people in general denigrates the intelligence of Canadians of Turkish descent and strikes us as disingenuous," the IAGS stated in a letter to the school board. "Education in a democracy is built on historical critique and critical evaluation. When the history of U.S. slavery, British colonialism, German genocide of Jews and Roma, Mussolini's fascism, Stalin's purges, or Mao's human

rights crimes is taught, the descendents of the perpetrators' nationalities (Americans, British, Germans, Italians, Russians, or Chinese) are not demeaned or persecuted by anyone."

Although German-American organizations have realized the importance and benefits of understanding and acknowledging the past as a means to create a peaceful society, the government of Turkey has yet to do so; in the meantime, it influences Turkish communities abroad into parroting its position.

The 2013-14 academic year marks the sixth time the TDSB has offered the "Genocide and Crimes against Humanity" course. Since its implementation, the school board has also declared April as Genocide Awareness Month. Over the years, the course has become popular among students, teachers, and administrators alike. Registration numbers alone show this, as they demonstrate a consistent increase in enrolment from year to year. Facing History and Ourselves, a Massachusetts-based organization involved in developing the course, provides ongoing professional development and teacher support, ensuring teachers are confident and effective, and are meeting the goals and purpose of genocide education.

Despite all this, in 2014, the Federation of Turkish Canadian Associations (FTCA)—an organization similar to the CTC—released a petition requesting the removal of the Armenian Genocide module. It also asked for the removal of a section on the "genocide of Armenians, Assyrians, and Pontian Greeks" from the school board's 2013 Genocide Awareness Month statement. These efforts are not limited to Canada; the Massachusetts Board of Education faced similar opposition in 1999. In that case, a lawsuit was launched (ultimately unsuccessful) by the Assembly of Turkish American Associations (ATAA), claiming that the inclusion of the Armenian Genocide in the Massachusetts curriculum violated the rights of Turkish Americans. Similarly, just one month ago, the ATAA pursued genocide denial as the California State Assembly passed a resolution on teaching the Armenian Genocide.

A TDSB course proposal in 2008 in light of the denial campaign rings true: "Given the specific multi-cultural and multi-ethnic diversity within Toronto, we feel it is essential that students born within and outside Canada have the opportunity to explore in depth the causes and consequences of genocide and the lived realities of the aggressors, targets, bystanders, and resisters to these horrific acts of violence. A study of these experiences will help foster a sense of empathy for the targets of these violent acts and hopefully encourage students to understand the connections they have to their fellow human beings." Here, the TDSB was providing a unique opportunity for promoting multiculturalism and diversity; conversely, the legal and educational structure of the government of Turkey—the very same government attempting to negatively influence the domestic affairs of another country—has suppressed knowledge of the Armenian Genocide.

Genocide denial often presents itself as one of the biggest challenges to the implementation of genocide education. Genocide scholar Gregory Stanton identifies denial as the last stage of the genocide process. It is a by-product of impunity and, if left unaddressed, can fuel future instances of mass violence. For this reason, genocide denial at the state level can be dangerous, and it is being practiced by the government of Turkey today. Since the establishment of its republic in 1923, successive governments have cre-

The New York Times

APRIL 28, 1915

APPEAL TO TURKEY TO STOP MASSACRES

AUGUST 18, 1915

ARMENIANS ARE SENT TO PERISH IN DESERT

Turks Accused of Plan to Exterminate Whole Population—People of Karahissar Massacred

"We learn, besides, that the roads and the Euphrates are strewn with corpses of exiles, and those who survive are doomed to certain death, since they will find neither house, work, nor food in the desert. It is a plan to exterminate the whole Armenian people."

SEPTEMBER 5, 1915

1,500,000 ARMENIANS STARVE

Relief Committee Asks Aid for Victims of Turkish Decrees

TATTOO MARKS ON RESCUED ARMENIAN SLAVE SHOWING NAMES OF PREVIOUS OWNERS

The U.S.A. and the U.S.S.R. by The Associated Press
Copyright © 1945 - 47

ated an atmosphere of amnesia concerning Armenia and Armenians through the manipulation of geography, culture, and official history. These exercises in memory politics have then been pursued in all political, legal, and socio-cultural arenas and by a variety of government ministries from education to culture. The infamous Article 301 of the Turkish penal code stands as just one example that is often cited as problematic.

In the absence of justice, reconciliation, and social reform, denial fuels the cycle of genocide by leading the perpetrator state from a post-genocidal society to a pre-genocidal stage outlined under Stanton's Eight Stages of Genocide (**classification, symbolization, dehumanization, organization, polarization, preparation, extermination, denial**). Denial allows genocide to transcend time and space, following victims and their offspring. Thus, genocide does not begin and end with physical destruction, nor do its effects remain constrained to borders. As mentioned above, people in California, Massachusetts, and Ontario have found themselves affected by campaigns being pursued far from the time and place of the physical violence.

By responding to and overcoming such challenges, societies demonstrate their dedication to creating safe spaces where new generations can learn and become the change. The TDSB expressed this well in its proposal to the Ontario Ministry of Education: "Democracy, justice, and the rule of law must be understood, claimed, and defended by each

generation of citizens if we are to confront this demonstration of human evil. We believe that a full-credit course will engage students and allow them to study genocide, war crimes and crimes against humanity in a systematic and thoughtful way." The "Genocide and Crimes against Humanity" course remains true to this rationale.

Moral philosopher Annette Baier states: "The reasons for recognizing obligations to future persons are closely connected with reasons for recognizing the rights of past persons." If we cannot address the past, draw lessons, and start with respecting the rights of past persons, we cannot ensure the rights of persons in the future.

Raffi Sarkissian is the founder and chair of the Sara Corning Centre for Genocide Education (www.corningcentre.org). He is an educator, human rights advocate, public speaker, and poet. He holds a BA Hons. in history and a MEd from York University, and a BEd from Trent University.

RAPPORT SECRET

SUR LES MASSACRES D'ARMÉNIE

Dr Johannes Lepsius

Chers Amis de la Mission, (Note : *Deutsche Orient Mission dont Lepsius est Président*)

Le rapport suivant, que je vous fais parvenir tout à fait confidentiellement, a été « imprimé comme manuscrit ». Il ne peut, ni en tout ni en partie, être livré à la publicité, ni être utilisé. La censure ne peut autoriser, durant la guerre, des publications sur les événements de Turquie. Nos intérêts politiques et militaires nous obligent à des égards impérieux. La Turquie est notre alliée.

(...) Notre fraternité d'armes avec la Turquie nous impose donc des obligations mais elle ne doit pas nous empêcher de remplir les devoirs de l'humanité. Mais, s'il faut nous taire en public, notre conscience ne cesse cependant pas de parler. (...)

Le plus ancien peuple de la chrétienté est en danger d'être anéanti, autant que cela est au pouvoir des Turcs. Les six-septièmes du peuple arménien ont été dépouillés de leurs biens, chassés de leurs foyers, et, -à moins qu'ils ne soient passés à l'Islam-, tués ou déportés dans le désert. Un septième seulement a échappé à la déportation. De même que les Arméniens, les Nestoriens de Syrie et une partie des chrétiens grecs ont été éprouvés. Le Gouvernement impérial allemand auquel ces faits sont connus a fait ce qu'il a pu pour empêcher ces ruines.

Rapport du Consul américain Leslie A. Davis

Kharpout le 11 juillet 1915.

« S'il ne s'agissait simplement que d'aller d'ici à un autre endroit ce serait supportable ; mais chacun sait que, dans les événements actuels, il s'agit d'aller à la mort. S'il pouvait encore régner quelque doute là-dessus, il serait complètement dissipé par l'arrivée d'une série de transports qui, venant d'Erzérourm et d'Erzingian, comprenaient plusieurs milliers de personnes. J' ai plusieurs fois visité leurs campements et parlé avec quelques-uns d'entre eux. On ne peut absolument pas s'imaginer un aspect plus misérable. Ils étaient tous, presque sans exception, en haillons, affamés, sales et malades. Il n'y a pas là de quoi s'étonner,

puisqu'ils sont en route depuis deux mois, sans avoir jamais changé de vêtements, sans pouvoir les laver, sans abri, et n'ayant que très peu de nourriture. Le gouvernement leur a donné, une, ou deux fois, des rations insuffisantes. Je les observais un jour qu'on leur apportait à manger. Des animaux sauvages ne pourraient être plus avides. Ils se précipitaient sur les gardes qui portaient les vivres et ceux-ci les repoussaient à coups de gros bâtons. Plusieurs en eurent assez pour toujours : ils étaient tués. Quand on les voyait, on pouvait à peine croire que ce fussent des êtres humains.

Si l'on passe à travers le campement, des mères vous offrent leurs enfants, vous suppliant de les prendre. Les Turcs ont déjà choisi les plus jolis, parmi les enfants et les jeunes filles. Ils serviront d'esclaves, s'ils ne servent à des buts plus vils. On avait même, dans ce dessein, amené des médecins pour examiner les jeunes filles qui plaisaient, afin de ne prendre que les meilleures.

Il ne reste que peu d'hommes parmi eux : ils ont été tués en route pour la plupart. Tous racontent la même histoire ; ils ont été attaqués par les Kurdes et dépouillés par eux.

Ces attaques se renouvelaient et beaucoup, surtout les hommes, avaient été ainsi tués. On a tué aussi des femmes et des enfants. Naturellement, beaucoup moururent aussi en route de maladie et d'épuisement. Tous les jours qu'ils passèrent ici, il y eut des cas de mort. Plusieurs transports distincts sont arrivés ici et, après un ou deux jours, on les poussait plus loin, apparemment sans aucun but déterminé. Ceux qui arrivèrent ici ne forment, tous ensemble, qu'une petite partie de ceux qui partirent de leur pays natal. Si on continue à les traiter ainsi, il sera possible aux Turcs de se débarrasser d'eux dans un temps relativement court.»

CHRONOLOGIE SOMMAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

21 mars 1828 :

La Russie annexe une partie du Plateau arménien (notamment régions d'Erevan et du Nakhitchévan).

1862 :

Troubles et massacres dans la région du Taurus. Insurrection dans la montagne de Zeïtoun. Celle-ci constitue depuis le début de l'occupation turque une région quasi autonome.

29 mars 1863 :

«Constitution» nationale arménienne.

24 avril 1877 :

Déclaration de guerre de la Russie à la Turquie. La Russie en profite pour entrer en Arménie.

3 mars 1878 :

Signature du Traité de San Stefano. L'article 16 du traité prévoit l'obligation pour la Sublime Porte de procéder à des réformes dans les provinces arméniennes.

6. 13 juillet 1878 :

Traité de Berlin : il ne prévoit aucune cession majeure de territoires arméniens à la Russie. L'article 16 est transformé en article 61 qui stipule un simple engagement de la Turquie à procéder à des réformes. Celui-ci constitue néanmoins la première consécration officielle de la question arménienne.

D'août à octobre 1894 :

Troubles et massacres à Mouch et Sassoun.

Du 30 septembre au 28 décembre 1895 :

Manifestations arméniennes à Constantinople, suivies de nombreux massacres qui se soldent par 150 000 à 300 000 morts auxquels on ajoute environ 150 000 conversions et quelques 100 000 émigrés).

26 août 1896 :

Prise de la Banque Ottomane par un groupe de révolutionnaires arméniens du Parti Dachnak afin d'attirer l'attention des grandes puissances sur la situation désastreuse des Arméniens dans l'Empire Ottoman. Cette action est suivie d'un massacre à Constantinople le 27 août, avec environ 7.000 victimes.

Juillet 1908 :

Putsch militaire à Salonique à l'instigation du mouvement «Jeune turc».

Du 14 au 25 avril 1909 :

Massacres à Adana. Près de 20 000 morts. La responsabilité de l'armée turque légale est directement mise en cause.

1914 - début 1915 :

La population arménienne de l'Empire Ottoman est évaluée par le patriarcat à 2 100 000 personnes.

Janvier 1915 :

Défaite d'Enver Pasha devant les troupes russes. Les autorités ottomanes décrètent la démobilisation et le désarmement des Arméniens regroupés en bataillons employés à des travaux de voirie et à des tâches diverses.

13 février 1915 :

Une note est remise par deux députés arméniens de l'assemblée ottomane faisant état de massacres et d'exécutions de plusieurs de ces bataillons.

28 février 1915 :

Télégramme de Talaat, ministre de l'Intérieur, au délégué Djemal Bey à Adana.

8 avril 1915 :

Massacres à Zeïtoun.

20 avril 1915 :

La population de Van, en majeure partie arménienne, se barricade à la nouvelle des massacres. Les autorités turques, utiliseront cet épisode du front du Caucase et de la résistance des Arméniens, pour justifier les mesures de déportation qu'ils vont prendre par la suite.

24 avril 1915 :

Arrestation de 300 intellectuels et notables arméniens à Constantinople. Cette date est prise comme point de départ des déportations et massacres, et marque pour la communauté arménienne l'anniversaire du génocide.

Du 27 avril au 19 août 1915 :

Vagues de massacres et de déportations dans tout le pays.

16 mai 1915 :

Loi du 16 mai 1915 concernant les instructions relatives aux biens mobiliers et immobiliers abandonnés par les Arméniens déportés, la loi prévoit l'installation de réfugiés turcs dans ces demeures et sur ces terres.

15 septembre 1915 :

Le télégramme de Talaat, ministre de l'Intérieur à la Préfecture d'Alep, confirme l'ordre de déportation et d'extermination précédemment communiqué.

Le nombre d'Arméniens «expulsés» de Diarbekir atteint le nombre de 120 000.

7 mars 1916 :

Télégramme de Talaat, ministre de l'Intérieur à la Préfecture d'Alep : ordre d'extermination des enfants dans les stations militaires.

19 août 1916 :

Décret abolissant la constitution nationale arménienne de 1863.

30 octobre 1918 :

Fin de la guerre entre les alliés et la Turquie. Estimation globale des massacres : près de 1500 000 morts.

17 octobre 1919 :

La Turquie, à la Conférence de la Paix à Paris admet explicitement les massacres survenus dans les provinces de l'Est lors de la guerre et la responsabilité des dirigeants turcs. G. Clemenceau au nom du Conseil suprême allié à la Conférence de la Paix prend acte que la Turquie «admet formellement ou explicitement les massacres...».

Janvier 1920 :

A la suite du procès des Unionistes (membres du Comité Union et Progrès, au pouvoir depuis 1909), Talaat Pacha, Enver Pacha et Djemal Pacha sont condamnés à mort.

10 Août 1920 :

Signature du Traité de Sèvres. La Turquie admet explicitement la réalité des massacres et déportations survenus lors de la guerre et s'engage à procéder à des réparations. La république arménienne, indépendante depuis le 28 mai 1918, est transformée en république socialiste soviétique d'Arménie.

25 avril 1923 :

Loi sur « les propriétés abandonnées » qui prévoit la confiscation de tous les biens abandonnés par les Arméniens absents du pays, quels que fussent la date, le motif et les conditions de leur départ.

24 juillet 1923 :

Traité de Lausanne remplaçant le Traité de Sèvres. «Dans le Traité de Lausanne, qui rétablit l'état de paix entre la Turquie et les alliés, l'histoire cherchera en vain le mot d'Arménie.» (Winston Churchill).

Septembre 1923 :

Une loi prévoit que les Arméniens qui ont émigré en Cilicie et des provinces orientales ne pourront plus retourner chez eux.

23 mai 1927 :

Exclusion de la nationalité turque de tous ceux qui, lors de la guerre de l'indépendance, n'y ont pas pris part ou qui sont restés à l'étranger entre le 24 juillet 1923 et la date de la promulgation de cette loi.

Հայկական Յեղասպանութեան 99-ամեակին նուիրում «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Բարձր. Խաժակ Արք. Յակոբեան, ի յիշատակ
Յակոբեան եւ Գասպարեան գերդաստաններուն
Ուրֆա եւ Կարմուն:

Վարդէս Անդապլեան, ի յիշատակ Քրիստաբորի,
Ռոստոմի եւ Սիմոն Զաւարեանի:

Վարդէս Անդապլեան, ի յիշատակ հրաշագործներ
Մաշտոցի, Մխիթար Աբբահօր եւ հայր Ղեւոնդ
Այիշանի:

Արեգ, Գրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք
Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ
մայրերուն Յակոբ եւ Գարգուռի Մարգարեանի,
Յովհաննէս եւ Լէա Պուրսազեանի, Բիւզանդ եւ
Զապէլ Այնդապլեանի, Յակոբ եւ Կիլիս Պոյաճեանի
ինչպէս նաեւ իրենց մօր՝ Արաքսի Անդապլեանի:

Բժ. եւ Տ. Վաղարշ եւ Արուս Էհրամճեան, ի յիշատակ
Լեւոն Էհրամճեանի, ծնած 1908-ին Էրզրում եւ Կարօ
Պետիկեանի, ծնած 1908-ին Գալաճիկ:

Տ. եւ Տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան ի
յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յարութիւն
եւ Ազատուի Հայրապետեանի:

Տ. եւ Տ. Հրանդ եւ Լուսին Պապլանեան, ի յիշատակ
իրենց զակին Արա Պապլանեանի:

Տ. Արմինէ Մաղաքեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն
Սուրէն Մաղաքեանի, ինչպէս նաեւ Մաղաքեան եւ
Պահատուրեան գերդաստաններու նահատակներուն,
Ուրֆա եւ Կիրին:

Տ. եւ Տ. Կարօ եւ Հակօ Նահապետեան, ի յիշատակ
Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու
զոհներուն:

Բժ. Սարգիս Երէցեան, Ռաֆֆի եւ Բաթրիք, ի
յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5
միլիոն զոհներուն:

Voyages Haig, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական
Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Բժ. եւ Տ. Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմաճեան, ի
յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ եւ Նուարդ
Պասմաճեանի:

Տ. եւ Տ. Ասիկ եւ Հակոբի Դէլիբճեանի ի յիշատակ
իրենց մեծ հօր Աւետիս Դէլիբճեանի:

Տ. եւ Տ. Լեւոն եւ Անի Հասրճեան, ի յիշատակ
Հասրճեան ընտանիքի մեծ եղեռնի նահատակներուն:

Վազգէն, Լեւա Տէր Գալուստեան եւ ընտանիք, ի
յիշատակ Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Տ. եւ Տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրճեան:

Տ. Աղանի եւ Նուշիկ Էլոյեան, ի յիշատակ իրենց
ամուսնոյն եւ հօր Եղուարդ Էլոյեանի:

Ալիս, Արամ, Ռաֆֆի եւ Անիթա Մասերճեաններ, ի
յիշատակ իրենց ամուսնոյն եւ հօր Բժ. Վիզէն
Մասերճեանի:

Սեւան, Ծանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, մեր ազգի
1.5 միլիոն նահատակներու յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Խորէն եւ Սուէ Տիմիթեան, ի յիշատակ 1915-
ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Պետիկ, Սոնիկ Վարձպետեան, ի յիշատակ
Տէրտէրեան, Չազմազճեան եւ Վարձպետեան
գերդաստաններու զոհներուն:

Տիանա Հաճէթեան, Սեւան եւ Նաթալի
Խատանպուլեան եւ դուստրը, Յաթէթ եւ Ալին
Թիլիթինճեան եւ զաւակունք, իրենց ամուսնոյն, հօր եւ
մեծ հօր՝ Տիգրան Հաճէթեանի յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի
յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան
գերդաստաններու զոհներուն:

Բժ. եւ Տ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի
Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Աբգար եւ Սոնա Միրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի
Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Տ. եւ Տ. Գէորգ եւ Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ
1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն
զոհներուն:

Դրօ, Աննա Փիլիկեան, ի յիշատակ Յակոբ
Փիլիկեանի, ծնած 1912-ին Ատանա եւ Վահէ
Պէքմէզեանի, ծնած 1912-ին Գոնիա:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճեճիկեան ի յիշատակ
Հայկական Յեղասպանութեան բոլոր զոհներուն:

Տ. եւ Տ. Սարգիս եւ Մանան Ապրաքեան, ի յիշատակ
1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն
զոհներուն:

Մոնթթբլայի Հայ Կեդրոնի Տարեցաներու միություն, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ Ս. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ Սուրբէն եւ Էլիզ Պետրոսեաններու:

Տ. եւ Տ. Յակոբ եւ Տիրուկ Մաննիկեան, ի յիշատակ Մաննիկեան, Մնակեան եւ Եահնէկեան գերդաստաններու զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Հրաշ եւ Հելէն Նաճարեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Հէրի եւ Լիլի Մարգարեան, իրենց ընտանիքի ննջեցեալներուն յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Վահէ եւ Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Կարին Յովսէփեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Զաւէն եւ Նորա Կէօնճեան, ի յիշատակ Նորայր Պէճօհանեանի, Գարգուհի Մարգարեանի, Սուրբէն եւ Զարուհի Կէօնճեանի:

Բժ. եւ Տ. Օհան եւ Սեդա Թապաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Նորայր եւ Ծովիկ Սէրէնկիւլեան, ի յիշատակ իրենց հօր Վրէժ Սէրէնկիւլեանի:

Տ. եւ Տ. Արմէն եւ Հերմին Ասլանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Նանէ, Գառնի, Դուին եւ Բազէ Ղազարեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Րաֆֆի եւ Բժ. Մարինէ Տէր Պօղոսեան, ի յիշատակ եղեռնի զոհերուն:

Թադէոս Գալուստեանի յիշատակին
Մանուշակ Գալուստեան
Վարուժ եւ Վանիա Գալուստեան
Իշխան եւ Մարօ Գալուստեան
Մհեր եւ Զապէլ Գալուստեան
Սամ եւ Լոռի Գալուստեան

Յովիկ, Մանիա եւ Լորի Պետիկեան, ի յիշատակ իրենց ծնողքին, մեծ հօր եւ մեծ մօր Կարօ եւ Հերմինէ Պետիկեաններուն:

Տ. եւ Տ. Ստեփան եւ Հուրի Նաճարեան, ի յիշատակ Սարաֆեան, Տէրտէրեան, Ծելաստեան, Սէթեան, Նաճարեան գերդաստաններու զոհերուն

Վիգէն Թիֆէնքճեան, ի յիշատակ իր մօր Արփիկէ Թիֆէնքճեանի:

Գէորգ, Դալար, Ծորճ եւ Նարեկ Գալլողլեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Հրայր եւ Լիլի Պէնկեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Լեւոն եւ Անժէլ Մեքրոնեանի եւ Խաչիկ Պէնկեանի:

Սիմոն, Սիլվա, Սեւան, Մարալ եւ Յակոբ Փօլատեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Մանուկ եւ Աննա Զուխաճեան, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանության 1.5 միլիոն զոհերուն:

ՀՈՐԻԶՈՆ

www.horizonweekly.ca

CONNECT WITH US:

facebook.com/pages/Horizonweekly

@horizonweekly

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

Հեռաձայն՝ 514 332-3757

Հեռապատճէն՝ 514 332-4870

Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca

Կայքէջ՝ www.horizonweekly.ca

**ՀԱՍՅԷ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
Publin par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)

3401, Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
Canada H4J 1L5

horizon

Administration / Publicité
Sylva Ehamdjian-Bachekjian
Tnl.: (514) 332-3757
Tnlncopieur/ Fax (514) 332-4870
E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dnpt lngal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahakn Karakachian

Վարիչ խմբագիր՝
Վահագն Գարագաշեան
Վարչական
պատասխանատու
Սիլվա Պաշրգճեան
Քարտուղար՝
Մարինա Տէր Խաչատուրեան
Սրբագրիչ՝
Սոնիա Աճէմեան

CARROSSERIE PRISME

Peinture & Débosselage

Garage Agréé

Expert en
Infiniti et Acura

INFINITI

ACURA

Raffi Koushian

Propriétaire

1430 rue Michelin Laval, Qc. H7L 5C2

Tél: 450 967-3948 • Fax : 450 967-1642

carrosserieprisme@bellnet.ca

Alarme Trans-Canada

- réseaux téléphonique et informatique
- systèmes de surveillance par caméras
- feu - vol - gicleurs
- accès par carte
- membre CANASA
- nous opérons notre propre central homologué ULC grade "AAA"

SATISFACTION GARANTIE

Հայկական Հաստատություն

RBQ 1519-8252-12
mikaelian@alarmeatc.com

(514) 274-9446

(888) 274-9446

Taking perfectly simple and fresh ingredients...

...To create the freshest and simply perfect authentic dips

...not to mention all the other goodies we offer you every day!

